

ОЙБЕК

**БОЛА
АЛИШЕР**

Қисса

Уз 2
О 38

Нашрга тайёрловчи ва сўнгсўз муаллифи
Наям ҚАРИМОВ

Муҳаррир
Тўлқин АЛИМОВ

Ойбек.

Бола Алишер: Қисса / (Нашрга тайёрловчи ва сўнгсўз муаллифи Н. Қаримов).— Т.: Чўлпон, 1995.— 80 б.

Қиссада улуғ бобокалонимиз Алишер Навоийнинг болаликдавоқ Оқил берган зеҳнига, ақлу одобга эга бўлганлиги ҳаётини лавҳаларда акс эттирилган.

К 4803620201-81
360(04)-95 29-95

ISBN 5-8250-0435-1

© Н. Қаримов. Сўнгсўз

Кафтига қуёш қўндирилгандай чарақлаган, кенг чор-хари меҳмонхонада янги явмуд гилам устида тифиз давра қурган қўноқлар, яқин дўстлар самимий суханварлик ила суҳбат қилурлар. Катта кашмирий шол дастурхон узра писта-бодом, мағиз, асал, хилма-хил ҳолвалар тўкилган. Меҳмонлар ошаб ичиш ила турли қизиқ воқеалардан гаплашурлар; мажлисда ҳуш суҳбат бир дам узилмас эди. Фиёсиддин Кичкина — камтар, мулоим феълли, кўзлари ақлли, калта соқоли ўзига ярашган, жуссаси кичик киши. Кўпчилик уни Фиёсиддин Кичкина дер, аммо яқин дўстлари кўпинча Кичик баҳодир дер эдилар.

Хуросон ўлкасида молия ишларида муҳим мансабни эгаллаган, Сабзавор ҳокими ҳам бўлган Фиёсиддин Кичкина юксак мавқели беклардан эди. Ўлканинг турли вилоятларида юра-юра, ниҳоят, осмони гўзал мовий нурга чўмган, ўзининг сеvimли шаҳри Хиротдаги ҳовлисида истиқомат қилур эди. Ҳовли ҳам Хиротнинг шимоли шарқида, сердарахт, ҳуш бир манзилга қурилган эди.

Шарақлаб қайнаб турган, қорнида қуёш жилваси ўйнаган катта мис қумғонни кўтариб кирган мулозим чойнакка хўшбўй чойни дамлагач, тавозе ила хўжасига узатди-да, енгил юриб чиқиб кетди. Фиёсиддин Кичкина пиёз дўсти каби юпқа нафис Хитой пиёлаларига чой сузиб, дўстларига бир-бир узатар эди.

Мажлис аҳлидан бири, етмишлардан ошиб, саксонларга борган қария, барлослардан эди. Қош-қовоғи осилган бу киши даставвал одати бўйича бир йўталиб олгач, сўзларини қўрғошин салмоқлиги ила доналаб гапира бошлади. Ешлигида Темурнинг жасур жангчиларидан, сеvimли мард йигитларидан бўлган қари барлоснинг юзидаги қайғу қўлкасини шу тобда дўстлари очиқ кўрар, чуқур ҳис қилар эдилар.

— Туркистоннинг, Хуросон мамлакатининг аҳволига бир назар ташлангиз... Билмадим, оқибати не бўлур?! Ҳазрат Темур яратган давлат чил-чил бузилди. Темурдан сўнг хийла вақт шаҳзодаларнинг боши жангдан чиқмади, ҳар бири ҳамиша муттасил ўз нафсини ўйлайди, Сулаймон тахтини ёлғиз ўзига раво кўради. Ҳа, шундай шаҳзодаларнинг она сути ҳануз оғзида бўлган энг кичиги ҳам, отнинг олдинги оёғи ўзим бўлман, дейди. Муддаолари шу барчасининг. Ҳеч бир ақли комил соҳибнинг иши эмас бу. Давлатнинг илдизи бир бўлмаса, халқ жабр-денгизига ботиб кетгуси муҳаққақ. Қаршимиздаги фоже аҳвол шулдир. Бу янглиғ андишалар каминанинг кўнглига кундан-кун андуҳ тўлдириб борур. Бутун жаҳонни титратган хоқон Темурнинг тантанасини кўрган биз каби қарияларнинг бундай фалокатга зарра қадар бардош бермоғи мутлақо қийиндир. Бунингдек даҳшатли фалокатни даф этмоқ тадбирини ахтариш — барчамизнинг бурчимиз.

Қуюқ туман каби ўртага чўккан сукунат бир неча дақиқа давом этди. Кекса барлоснинг айтганларидан таъсирланиб чуқур хаёлда ўтирган маъмурлардан бири совиб қолаётган чойни тез-тез ҳўплади-да, пиёлани дастурхонга қўйди. Белида ханжар, бошида сувсар телпак, гавдаси миқти маъмур сийрак соқолини бир силаб олгач, қуюқ қошларини кўтариб, теран жойлашган кичик кўзларини кекса барлосга тикди:

— Айтганларингиз маъқул, тақсир, улуғ хоқонимиз Темур офтоб каби оламда ёлғиз эдилар, жаҳонни кўп қамраган эдилар. Ҳазрат Шоҳруҳ Хуросонда жанг бўрон, қон дарёси оқизиб ҳам бир нав тартиб жорий этолмадилар. Темур давлатининг этак-этаклари кесилди-да, қўлда қолгани қолди. Энди ҳазрат Шоҳруҳ кексайдилар. Шаҳзодалараро тағин низолар, жанг-қирғинлар алангаланиб кетмагай, деб гумон қилурмиз. Лекин амин бўлсинларки, Самарқанд тахтида ўлтирмиш Улуғбек ҳазрат бобосига муносиб илм-маърифат машъалини баланд кўтармиш олим хоқондир. Ортиқча иштибоҳлар ила беҳуда изтироб чекмагайсизлар.

Гап Улуғбек устига кўчганидан сезиниб кетган Мирсаид сабрсизлик билан сўз кутарди. Маъмур гапига нуқта қўйиши билан Мирсаид дарҳол сўзини илиб олди. Ажойиб рангдор услуб эгаси, туркий шеърлар ила машҳур Қобулий тахаллусли, эллик ёшлардаги бу шоир Алишернинг тоғаси эди. Оппоқ чақнаган тақясини бошида бир айлантириб олгач, кулимсираб, деди:

— Жаноблар, Улуғбек ҳазратлари жаҳонда илмнинг энг улкан кони, дея минг дафъа фахрлансак ҳамки оздир. Расадхонаси¹ бу оламда якка, мисли йўқ. Мен Самарқанд сафаримда расадхонани кўргач, ақл-ҳушимни йўқотдим. «Ё оллоҳ!— дедим унинг бўсағасига оёқ босар-эканман.— Илмнинг каъбаси шудирми?» деган фикр хаёлимни чақмоқдай кесиб ўтди. Сўнгра танграмга беҳад шукрлар изҳор этдим. Барча шоирларнинг ишқи тушган сеҳрли осмонни, юлдузлар дунёсини сайр этишга, ажойиб сирларини англашга муяссар бўлмиш у буюк зотнинг ақли, закоси, кароматининг таърифига фақир каминангиз асл туркий тилнимизда бир мадҳия ёзишдан ўзини тўхтата олмадим.

Ғиёсиддин Кичкина жилмайди.

— Муҳаммад Тарағай Улуғбек ҳазратлари подшоҳи азимдирки, у буюк зотнинг илмдаги ижодининг тарихда асло мисли йўқ. Ҳатто арабларда, юнонларда бўлмагандир. Афсуски, воҳ, минг дафъа афсуски, хурофот булогидан сув ичмиш, кўзларига гафлат боғичи тушмиш бир гуруҳ хонлар борки... Астағфирилло, парвардигорим ўзи асрасин ҳазратни...— Ғиёсиддин Кичкина ваҳимали фикр ҳаяжонидан энтиккандек бир он сукут этди.— Шуаро, фузало, уламо орасида бир гуруҳ ашаддий гофиллар Самарқандда андек туғён кўтариб, фалон-фалон дея, фисқу фасод йиғиб, зимдан шоҳ обрўйига футур етқазмоқдалар. Улар хато қилурлар, гоят қалтис йўл тутмишлар. Ақл соҳиблари бунга нечун тоб берсинлар! Шоҳимиз Улуғбек ўзининг олмос каби ўткир фикри ила, илм булогининг кўзини топган. Эшитишимизга қараганда, ҳазрат Улуғбек ўзларининг расадхоналарида юксак бир гумбаз, даҳи² фалак томон чилпоя бино қилибдиларки, шу гумбаздан юлдузларнинг сайрини кузатар эканлар ва уларнинг босган йўлини, вақтини, қонун-қоидаларини дастурга солибдурлар, бир ажойиб жадвал битиб, само асрорини ифшо³ қилибдурлар. Буларнинг барчаси ҳазратнинг ақллари, фикрлари камолатининг далолатидир.

— Ҳазрат Улуғбек фалакиёт илмини кўп саъй-иштиҳод⁴ билан тадқиқот қилибдурлар,— деди ориқроқдан

¹ Расадхона — обсерватория.

² Даҳи — яна.

³ Ифшо — ошкор қилмоқ.

⁴ Саъй-иштиҳод билан — жон-жаҳди билан.

келган, кийимлари оддийгина, эллик ёшлар чамасидаги кимёгар домла Мурод.— Ҳазрат ҳақиқий олимдирларки, бу илмда инкишоф¹ нуқтасига етибдурлар, риёзатда камолот кашф этмиш бир инсондирлар. Давлат арбоби сифатида ҳам юксакдирлар, давлат ишини хўб аъло билурлар. Лекин мушкулотлар ғоят беҳад. Давлат бошида турмоқ осон эмас.

— Илм гавҳарини топмиш Муҳаммад Тарағай Улуғбек,— деди эғнида кенг содда жома, катта кўк саллали бир киши, мулоийм паст товуш билан,— фалакиёт оламини забт этибдурлар. Ҳазрат Улуғбек илм дунёсида мангулик кашф этган мушарраф олимдурлар. Кўнгиллари барча илмларнинг тажассуми бўлмиш бу зот тарихимиз китобида абадий ёрқин юлдуздирлар,— деди у мажлис аҳлига.

Шу аснода барчанинг бирдан эшикка йўналган кўзларида оний табассум жилваланди. Шўх Алишер тўнининг этакларини ҳилпиратиб югуриб кирди. У бир лаҳзагина остонада тўхтади-да, қизариб: «Ассалому алайкум!» деди назокат билан кўлларини кўксига қўйган ҳолда ва меҳмонларга қоп-қора кўзлари жавдираб, бир қараб чиқди; отасини кўрган ҳамона яна ҳам севиhib кетди; чопиб борди-да, ёнбошига биқинганича эркаланди.

Ғиёсиддин Кичкина бир кесим писта ҳолва билан ўғилчасини меҳмон қилди.

Тўрт ёшлар чамасидаги Алишер келишган, хипча гавдали, туйғун кўзларида теран ақл кўринар эди. Унинг бошида тақя,² устида адрас тўн, оёқларида хиёл этик, ҳолвани еб туриб, мажлисни одоб ила кузатар эди.

— Отни яхши кўрармисен, Алишербек?— дея сўради кулимсираб сипоҳлардан бири.

— Кўп яхши кўрурман, лекин...— деди отасига телмира туриб Алишер,— от чоптиришдан фикр югуртириш яхшироқдир, чамамда.

Ҳамма ҳайратда қотиб қолган эди.

— Офарин!— деди кекса барлос.— Уқитинг ўғлонни, мулла қилинг! Илмнинг чўққисига арзийди ўғлингиз.

Ғиёсиддин Кичкинанинг юзи қувончдан ёруғланиб кетган эди, кўзларида табассум-ла жавоб берди у:

¹ Инкишоф — кашфиёт.

² Тақя — сидирға матодан тайёрланган гулсиз дўппи.

— Ниятимиз худди шундай, ўқитмоқ орзу қилурмиз. Зийрак бола, пича шўхлиги бор...

— Боданинг шўхи яхши, зероки, фикри ҳам югурик бўлур. Фикрнинг чақноғи — илмнинг чақмоғи, — деди домла Мурод.

Савдо аҳлидан бақалоққина бир киши домла Муродга эътироз билан гулдиради:

— Аҳли савдо сафига кирмоқ — улуғ иш. Савдонинг хислати кўп. Зероки, ҳар нарсанинг давоси олтин, дейдилар. Ўқитинг ўғилни, бек, аммо зар қадрини ҳам ўргатинг!

Сипоҳлардан бири гуриллаб деди:

— Э-э, баҳодирликка не етсун! Жангчи баҳодир бўлмай ўғлон! Кучи бўлган эр йигит ҳар нарсага етгусидир. Эгар-жабдуқ, ўқ-ёй билимидан сабоқ беринг, жаноб бек!

— Қани, жиян, бир ғазал ўқиб юбор, биласан-ку, — деди тоғаси шоир Мирсаид Алишерни елкасидан қучиб.

Алишер отасига ўқисам майлими, дегандай ялт этиб қаради.

— Ўқи, ўғлим, ўқи, ихлос билан ўқи! — деди Гиёсиддин унинг елкасига қоқиб.

Алишер оёқларини йиғиб, дарров чўкка тушди ва софтиниқ товуш била мулойим оҳангда шеър ўқиб кетди:

*Кўкарди чаман, гулғузорим қани?
Зиҳи сарви бўйлуқ нигорим қани?
Топибдур бу кун васли гул андалиб,¹
Дариғо, менинг навбаҳорим қани?*

Мажлис аҳли мароқ билан жим қулоқ солурди. Қизариб кетган Алишер бир онгина сукут қилгач, деди:

— Мавлоно Лутфий ҳазратлари айтмишлар, бу шеърни. Мен жуда ёқтирамен, ота, сиз не дейсиз? — сўради ихлос билан отасига термилиб.

Отаси севинганидан ихтиёрсиз равишда қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

— Жуда яхши, ўғлим, менга ҳам ифрот² маъқул. Мавлоно Лутфий ниҳоят ҳассос, нозик тафаккурли, ҳар нечук мадҳга ярашук бир шоирдирлар.

Мажлис аҳли завқ, мароқ тўлқинида, ажойиб ҳайратда эди.

¹ Андалиб — булбул.

² Ифрот — ҳаддан зиёд.

— Е раббим!— деди кекса барлос ёқасини ушлаб.—
Кўнгулларимизни нурга тўлдирган бу жужуқдан қандай
бургут етишур? Парвардигорим ҳамиша паноҳ бўлғай
сенга, омин!— дея қўлларини юзига суркади у.

Меҳмонлар бошларини қимирлатиб, тасдиқ қилдилар
ва барлосга эргашиб, Алишерни ихлос билан дуо қил-
дилар.

Ғиёсиддин Кичкинанинг юзи ғурурланиб кетган эди.
Қўллари кўксига, куллуқ қилар экан, Али аввалгидан
зиёд қизарган, ерга қараганча жим қолган эди.

Мирсаид Алишернинг елкасига меҳр билан қоқди:

— Баракалла, офарин, жиан, пешонагда ҳамиша қу-
ёш балқисин.— деди ва мамнуният билан меҳмонларга
боқди.— Форсий шеърлардан ҳам кўпини билади, танг-
рига минг қатла шукурки, ақл ҳам, ҳофиза ҳам жойида.
Шеърят ва илм бобида камол касб этур, деган умиди-
миз бор,— деди қатъият ила Мирсаид.— Туркийда бис-
ёр маънилар бор. Мен соф туркий ёзурмен. Аксарият
шоирлар ғазалларини форсий ёзулар. Форсий бой, ғу-
зал тил, лекин ўз туркий тилимизда ҳам халқ юрагини
топиб, нафис шеърят яратмоқ мумкин. Мавлоно Лут-
фийнинг туркий шеърлари кўпдирки, бу шеърлар дил-
ларга қуёш каби нур сочур.

Шу топда навкарлар катта-катта қашқар лаганларда
кийик гўшtidан қовурма келтирдилар. Таомнинг хуш
бўйи уйни тўлдириб юборди. Меҳмонлар бир қўзғалиб,
жойлашиб, ўтирдилар.

— Марҳамат, таомдан тановул қилғайлар!— деди
Ғиёсиддин Кичкина тавозе ила меҳмонларни дастурхон-
га таклиф қилиб.

Таом устида ҳам суҳбат узилмади. Подшо Шохруҳ
ҳақида гап борди. Унинг ғоят динга берилганлиги, ле-
кин бир нав одиллиги ҳақида сўзлар эдилар.

Алишер тоғаси тутқизган бир қобирғани аста шим-
гани ҳолда, катталарнинг суҳбатига қулоқ солиб ўлтир-
гач, отасига нимадир шивирлади-да, юмшоқ, енгил қа-
дамлар ила пилдираб кўчага отилди.

* * *

Темур вафотидан сўнг шаҳзодалар орасида кўтарил-
ган зўр нидо ёнғинида Шохруҳ ғолиб чиқди. Темур дав-
латининг гавҳари аталган Самарқандни ўғли Улуғбекка
топшириб, ўзи Ҳиротга кўчди ва унда ғўзал бир маскан

яратди. Оз муддатда Ҳирот кўркам, обод бир шаҳар бўлди.

— Туркистон диёрининг йирик юлдузи Улуғбек Мирзога Самарқандни раво кўрдик. Ҳирот эса давлатнинг қуёши бўлиб ярқирасин. Бу шаҳри азимни ҳам бир ўғлонимизга топшиурмиз,— деб ғурур-ла мақтаниб қўярди баъзан Шоҳруҳ.

Шоҳруҳ гоҳ-гоҳ бош кўтарган шаҳзодалар ила ва баъзан чигиртка каби бостириб келган мўғуллар, Олтин Урда ила жанг қила-қила ҳокимиятни узоқ йиллар ўз қўлида сақлаб келди. Энди у кексайган, букчайган, аммо ҳануз жангда ўзи от сураб, қилич тортар эди.

Шоҳни улуғлар, жангда пишган барлослар,¹ беклар қуршаган. Уқтин-ўқтин андак ях гулоб тортиб қўярдилар.

— Қавм бузилди тағин. Давлатда тартиб, низом йўқолдими, жазо қиличини ишга солмоқ зарурати туғилади,— дея нохуш товушда сўзларди шоҳ.

— Андак сабр лозимдур, улуғ шоҳим. Форсийларнинг ғалаён бошламоқ хавфи ҳам бордур,— дея юмшоқ оҳангда жавоб қилди вазир.

Бир оз сукутдан сўнг шоҳ узун сўлиш олди. Унинг узоқ чўзилган мажлисдан ҳориганлигини сезган ҳар кимса бирор сўз қотишдан ҳайиқарди.

— Сиёсат олами шундай... Жабҳаларга қурол-аслаҳа тайёр қилинсин!— деди охири қатъий.

Барча ўрнидан туриб қўл қовуштирар экан, подшо секин эшик томон юрди. Букчайган қаддида зар тўн, этаклари ерга сургалур, оқ шоҳи саллада йирик гавҳар тош, қўлларида эса асл тошлардан терилган тасбеҳ ярқираб эди.

Шоҳруҳ дарҳол эшикни таъзим ила очиб юборган ва қўлини кўксига қўйиб эгилган эшик оға олдидан ўтиб, иккинчи хонага кирар экан, таъзимда букилган беклар, шаҳзодалар, бекзодалар ёнида яна тўхтади:

— Э-ҳа, сиз ҳам шу ердасиз? Қачон келдингиз?— деди у таъзимда букилган Абдуллатифга тикилиб.

— Муборак ҳузурингизга келдим, бобо ҳазрат. Самарқанд тузук, лекин ғавғоси кўп,— деди секин шаҳзода, кўзларини ердан узмасдан.

¹ Барлос — ўзбек уруғларидан бири. Бу ерда қўшин бошлиқлари маъносида келган.

Атрофланглар фикрларини ҳатто кўзларининг имоси билан ҳам бир-бирларига аниқлаштиришдан ожиз, жим қолган эдилар. Шоҳ оғир сукунатни бузиб, сўради:

Қалай, ўғлимиз шоҳ Улуғбек сиҳатмилар? Келурмиканлар, деб кўз тутмишдим... Соғиндим...

— Алахамдулиллоҳ, падари бузрук саломатлар.— Бир он сукутдан сўнг, паст овоз билан:— Машғулотлари ёлғиз юлдузлардур,— деди ва зарбоф тўнининг этакларини тузатиб, ёқут қадалган нимранг шоҳи салласини силаб қўйди шаҳзода.

Унинг юзидаги истехзоли ифодани барча пайқаган эди.

— Бафуржа сўзлашурмиз,— деди нохуш товуш ила набирасининг ўринсиз гапларидан ранжиган шоҳ. Сўнг тўрга ўтиб, тахтга ўлтирди ва имо билан рухсат бергач, шаҳзодалар, беклар, шайх ул-ислом¹, уламо, шайх ва барлослар, ҳар қайсиси ўз мавқеига мувофиқ тартибда жойлашдилар.

Чуқур таъзим ила эшик оға шоҳ олдида букилди:

— Аъло ҳазрат, ижозат берсалар, Чин элчилари, Арабистондан келмиш юксак даражали вакиллар, турк пошшолари, Олтин Урда беклари мунтазирдур.

Шоҳруҳ имо қилган он эшик оға орқаси ила юриб, эшикни очди.

Сарой анъанасига хос тартиб ила ҳар бир мамлакат вакили қабул этилиб, савдо ва тижорат ишларини янада кенгайтириш ҳақидаги баёнотлар эшитилиб, хитойлик элчилардан чинни табақлар, даста-даста шоҳи товарлар, араб вакилларидан муқаддас хурмо, мушарраф зам-зам сувлар каби ҳадялар қабул этилгач, Шоҳруҳ қоидага мувофиқ, қисқа суҳбатдан сўнг, ўрнидан турди:

— Қуллуқ! Бугун оқшом, азиз меҳмонлар ва барча жаноблар,— дея хонадагиларга мурожаат қилди у,— марҳамат, ҳузуримизга, зиёфатга ташриф буюрсинлар.

— Азиз меҳмонлар, оқшом қўноққа келсинлар! Аъло ҳазратимизнинг ниятлари чексиздур,— дея қичқирди овозини баланд қўйиб эшик оға.

Шоҳруҳ бир он оёққа қалққан ва таъзимда букилган ҳозирунлар² олдидан вазмин юриб, кичик хонага кириб кетди.

¹ Ш а й х у л - и с л о м — ислом дини шайхи. -

² Ҳозир бўлганлар.

Уймакор дарвозадан кирганда қуюқ дарахтлар, чинор, олма, шафтолилар орасида икки бино кўринарди. Подшога яқин хеш-ақрабо аёллар, меҳмонлар яшар эди бу уйларда.

Пишиқ ғиштдан қурилган бир уйнинг шифти гумбазли, кенг хонасида, тўрда, қат-қат ипак кўрпача устида қари малика Гавҳаршодбегим ўлтирарди. Кенг, узун кўк товар куйлак устидан майин зарбоф камзул, оқ нафис шоҳи рўмол устида ғуж-ғуж ёқут, гавҳарлар қўндирилган тож. Шода-шода дур-гавҳар, қашқар ҳалқалар, билагузуклар, узуклар, сурма, упа-элик — барчаси жоба-жо; гул мойи бурқирайди...

Маликанинг атрофида бегимлар, бекалар ўзларига ҳос назокат билан ўлтирар, хизматчилар таъзим ва одоб ила, товушсиз қадам ташлаб, ўз ишларини бажарур эдилар.

Маликанинг ёнида чўккалаган Абдуллатиф Самарқанддаги турли-туман олди-қочди ғийбатларни, отаси Улуғбек саройидан йиғиб келтирган бор-йўқ сўзларни бибисига тўкиб соларди.

Абдуллатиф сўзни узмаган ҳолда писта мағзу хурмо чайнашдан ҳам тинмас, болишга мағрур ястанган бибиси эса онда-сонда писта ҳолвани курсиллатиб чайнаб қўяр эди.

— Ҳазрати падаримиз Самарқандда илмнинг банди бўлди-қолди, шоҳ ойнм. Билмадим, оқибати не бўлур? Уламо ва улуғ шайхлар ғазоби кундан кун ошиб борур. «Қани дин?», «Қани шарият?» дейдилар. Ҳазратнинг мадрасаши — илмнинг кони; ўзлари тунлари бедор, фақат юлдуз санаб, тонг оттирурлар...

Гавҳаршод узоқ сукутда хомуш ўлтиргач, вазмин гапирди:

— Улуғбек ҳазрат болам, жигаримдир. Лекин муқаддас динимизни нега ўйламайди? Мен бундан хунобман. Хиротга келганларида, сўзлашмишдир, койимишдир, қулоққа олмабдилар. Афсус... «Кўкрагингизнинг тўрида фақат Оллоҳга эътиқод бўлсин», демиш эдим. Улуғбек шунда: «Юлдузлар олами кенг ва сири кўп, ислом дини ҳам илмни қадрлайди», — демишдилар.

— Тушунмайсиз, улуғ ойнм, падар бузругнинг ноўрин ишлари кўпдир. Уламолар — азиз одамлар! Улар ҳар бир ишимизга раҳнамоки, бунда сир кўп. Қиблагаҳ бунга сира тушунгилари келмайдур.

Гавҳаршод индамади. Қовоғи солиқ ҳолда, нохуш кайфиятда узоқ жим ўлтиргач, болишдан оғир гавдасини кўтариб, жойлашиб олди-да, Бухородан, Самарқанддан, Андижондан, Балхдан аёл қариндошларининг келганини сўзлади, бугун уларга аталган зиёфат бўлажagini айтди.

Шаҳзода Абдуллатиф ўрнидан туриб, бичимсиз гавдасини эгиб таъзим қилгач, талпанглаганча чиқиб кетди.

Малика бош канизга имо қилгач, канизлар югуриб қолдилар. Катта очилган эшикдан бирин-кетин бекалар, бегимлар таъзим ила келиб кира бошладилар. Қайта-қайта салом ва эҳтиром ила кўришдилар. Гавҳаршод бегим оёқда туриб, барчаси билан бир-бир омонлашгач, барчаларига жой кўрсатиб, ўзи ҳам жойига қайта ўлтирди.

Бир дамгина қисқа суҳбат ва меҳмонлардан ҳол-аҳвол сўраб, ҳар бирига айрим илтифот кўрсатгач, меҳмонлар ҳовлига чиқиб кетдилар. Сўнг канизлар маликани қайта кийинтирдилар. У канизлар билан қуршалган ҳолда шоҳона юриш билан ҳовлига тушди.

Малика Гавҳаршод саройига келмиш меҳмон бекалар орасида Алишернинг онаси Гулбегим бека ҳам бор эди. Хушбичим, келишган қоматли, юзлари оппоқ Гулбегимнинг ингичка қошлари ва жилвали, меҳр чақнаган қора кўзлари гўзалликнинг энг зўр омили эди. Катта завқ ва дид билан кийинган, йигирма беш ёшлардаги бу жувон йиғинларда кўзга дарров ташланар, чеҳраси иссиқ, ёқимли аёл эди.

Малика меҳмонлар билан биргаликда гулзор атрофида, ариқларни тўлдириб юза, сокин оққан сув бўйида, қуюқ дарахтлар орасида, хиёбонларда бир оз сайр этгач, барча меҳмонларни катта меҳмонхонага, дастурхонга таклиф қилди.

Алишер онасига секин шивирлаб, боғни томоша қилиб юришга ижозат сўрар экан, «Эҳтиёт бўл, кўчага чиқа кўрмагин!» дея тайинлади Гулбегим.

* * *

Алишер бу катта боғ ҳовлининг ҳар бир бурчагини томоша қилиб узоқ юрди. Дарахтларнинг новдаларига осилган рангдор қафаслардаги тўти, булбул, майналарни мароқ ила томоша қилди. Уларнинг қафас ичра тинимсиз сакрашларини, сайрашларини узоқ кузатди. Қуш-

ларга қараб юрадиган махсус хизматкорга эргашиб, унга битмас-туганмас саволлар берди.

Бир пайт қаршисида етти ёшлардаги шаҳзода Ҳусайн пайдо бўлди. Унинг бошида кичкина ипак салла, устида янги бахмал тўн, оёқларида зарҳал этик, камарига олтин сопли кичик ханжар суқилган. Ҳусайн осмонга сапчишга тайёр, оловдай шижоатли бола эди.

— Қуллар, канизлар оёғига ўралиб, не қилиб юрусен?— деб сўради қаҳ-қаҳлаб Ҳусайн.

— Қушларни сайр этурмен... Бири-биридан кўркам...— деб жавоб берди Алишер.

— Воҳ, қушлар тоифаси беҳисобдур! Лекин кабутарлардан ўзгаси билан ишим йўқ, дўстим. Юр кўчага, зерикдим.

Шаҳзода Ҳусайн ва Алишер кўчага отилдилар.

Катта майдонда йигитлар ўқ узиш машқи ила машғул эдилар. Беклар, миршаблар кўп эди.

Болалар қизиқиб томоша қилдилар. Бир томонда икки фил катта-катта хариларни кўтариб, лопиллаб, қайдандир ташиб келарди. Филлар устида ўлтирган бўз яктакли икки ориқ чол ўзаро тинмай гаплашиб, баъзан кулиб қўяр эди.

Совут кийган, от минган йигитлар бир қўлларида ёй, бир қўллари билан ўқ узардилар. Улар бир маррага етганда, дарҳол қилич-қалқон тутиб, қиличбозликка киришар, сурон-шовқин кўтарар, чуввос ҳайқириқ билан майдон ўртасида йиғилиб қолар эдилар. Майдон четида бир тўда беклар «Яхши-яхши!», «Балли!», «Дуруст», «Офарин!» деб уларни рағбатлантириб турардилар.

— Жасур йигитлар-а!— деди Ҳусайн катталардек салмоқланиб.— Худо хоҳласа, мен қиличбоз бўлурмен, кўзимга кўринган ёвнинг калласини сапчадек учурурмен.

Алишер кулди:

— Тушундим, қиличбозликнинг сизга зарурияти каттадур.

— Ҳа, дўстим,— деди Ҳусайн мағрурона,— ақлинг жойида!

Алишер индамади; у майдонда чопиб юрган отларнинг қайси бири сулув, қайси бири чопқирроқ, деган ҳаёл билан банд эди.

— Қара, кабутарлар рақсини кўр!— Алишернинг энгини тортди осмонга қараб Ҳусайн.

Осмонда рақс этиб юрган тўда кабутарларни бир нафас кузатдилар.

— Кабутарлар фаришталарга ўхшайди-я,— деди ўйланиб Алишер.— Мен ҳўб севадурмен кабутарларни! Томошадан чарчашни билмайдурмен, ишқим баланд...

Болалар ташқари ҳовлига кирганларида, одам озлигини, соядек жим турган битта-яримта сипоҳини кўриб, Ҳусайн шивирлади:

— Ҳазрат уйқуга кетибдурлар. Улуғ бобомиз Темурдан биттаю битта шу киши қолмиш... Бечора кексайди...— дея истехзо билан кулиб қўйди.

Шу топда Ҳусайн олдида беўхшов ўралган катта саллал, кўзлари ҳийлакор, ўттизлардан ошган бир йигит, қўллари кўксига, таъзим ила тўхтади:

— Шаҳзода, кеч бўлди, рухсат берсалар, кетайлик.

Шаҳзоданинг қизариб кетганидан жаҳли чиққанини Алишер пайқаган эди.

— Бек жаноб, ҳали барвақт, сабр этинг!— деди Ҳусайн тоқатсизланган ҳолда.

Бек от тайёрлигини, Ҳусайннинг онаси кеч қолмасликни уқтирганлигини айтгач, Ҳусайн бир зум сукут қилди, сўнг Алишерга қаради:

— Хайр, Алишербек!— деди катталардек шиддат билан.

— Шаҳзода, хайр, яхши борсинлар,— деди Алишер ҳам ҳаяжонда.

Учи тутатиб кетган чинорлар хиёбонида икки отлиқ кўздан ғойиб бўлгач, Алишер аста юриб, ичкари кирди.

Базм авжида эди. Меҳмонлар олдига ёйилган дастурхонларда қалаштириб ташланган таомлар; мевалар ранго-ранг, қўлларини кўксига қўйиб учиб юрган канизаклар табақларда янги-янги таомлар тортиб, гулоблар таширдилар.

Алишернинг онаси шивирлади:

— Утира қол, шовқин қилма.— Уғлининг олдига убу таомлардан суриб қўйди.

Мусиқа тинмасди; бир тўда чолғучилар хонанинг бир четида ўтириб, танбур, дутор, рубобларни ниҳоят моҳирлик билан чертар эдилар.

Алишер гўё сеҳрлангандек, ўзини шу ажойиб оҳанглар қанотида ҳис этиб, ширин кечинмалар оғушида жим ўлтирарди.

Мана, мусиқа мавжларига қўйилиб, қўшиқ янгради:

Эй бегим, ушбу юз, шамс бирла қамармудир?

Эй бегим, ушбу сўз дугул бол бирла шакармудир?!

*Кўз учидин қиё-қиё ишва билан боқишларин
Жон томурин қияр учун тигму ё назармудир?*

Бир неча хушовоз хотинлар моҳирлик ила жўр бўлиб кўйлар эдилар. Куйлар ранг-баранг, бир-биридан гўзал, бир-биридан ортиқроқ дилни банд этувчи ишқий куйлар, қўшиқлар эди. Ўзлари ҳам қошларига ўсма кўйган, кўзларига сурма тортган, дўррачалари бошларига ярашган гўзал қиз-жувонлар эди.

Ўртага раққосалар, париваш қизлар тушди. Нафис, майин, мовий кийимлардаги ёш раққосаларнинг латофати гўзалликнинг мужассами эди.

Малика Гавҳаршодбегим мағрур ўлтирар, баъзан рақс кўнглига ёқиб кетгудек бўлса, ўктамлик билан жилмайиб қўяр, ёнидан пул олиб, раққосанинг оёғи остига отар эди.

Кўнгли ширин мавжларга тўлиб, хаёлчан ўлтирган Алишер онасининг тиззасини секин туртди:

— Мусиқа сеҳрли-я! Ўйинларни қаранг: менга ёқадур.

Гулбегим кулимсираган ҳолда мамнун шивирлади:
— Тингла!

Базм оқшомга қадар давом этди. Кейин малика бошлиқ меҳмонлар ҳовлига чиқиб, базмни тағин қизитдилар.

— Юр, ўғлим, кетайлик,— деди Гулбегим паст товуш билан ва Алишернинг қўлидан ушлади.

Улар қасрдан чиққанда, Фиёсиддин Кичкина боғда бир бек билан оёқ устида туриб, суҳбат қураар эди. Алишер севиниб, отаси олдига югурди.

— Бор, чироғим! Уйга боринглар, қоронғу тушди. Кўчада сизларни бобой кутиб турибди,— деди Алишернинг елкасини қучиб Фиёсиддин Кичкина.

Алишер чўзилиб отасининг бўйнидан қучоқлаб ўпди-да, четда турган онаси олдига югурди; бирга кўчага чиқиб кетдилар.

— Ўғил чакки эмас, тийрак. Бегона кўздан асрасин!— деди зимдан болани таъқиб қилиб турган бек.

Фиёсиддин Кичкина камтарона оҳангда:

— Илоҳим, мулла бўлсин, зеҳни яхши,— деди. Сўнг ўзи ҳам ичида: «Ҳа, Тангрим ёмон кўздан асрасин!»— деб қўйди.

* * *

Алишер ўз тенги икки қўшни бола билан ҳовлида соққа ўйнарди. Болаларнинг устида малла ёқа бўз кўй-

лак, бошларида кир оқ тақя, оёқлари яланг. Алишер ҳам хийли уринган, эскиган этикларини ечиб, девор тагига ташлаган эди. Соққаларни узоққа улоқтириб, кейин ҳаллослаб югурдилар. Алишер ҳаракатчан, югурик, соққа ортидан чопганида, ўртоқларидан қолишмайди.

Уйиндан зериккач, соққаларни йиғиштириб, девор соясида бир лаҳза чўққайиб ўтирдилар. Шу топда дарахтлар орасидан отилиб чиққан кийик Алишерни ҳидлади, эркаланиб суркалди. Алишер кийикнинг бўйнидан қучиб, бошини силаб улгурмаган эдики, жонивор бир зумда йўқ бўлди.

— Сени танир экан, қурмагур, хўб ўргатибсан ўзинга,— деди болалардан бири.

— Рост, қойилман!— дея маъқуллади завқ билан иккинчи бола.— Ҳозир олдинда турган кийик отилган ўқдай учди-кетди, зап зийрак, чопқир бўлади-да.

Алишер кулимсираб, кийикнинг хулқи, қилиқлари ҳақида жиддий сўзлай бошлади:

— Тоғам, эрмак бўлсин, деб даштдан олиб келган эдилар. У киши уста мерганлар. Ҳайвонларнинг, айниқса кийикларнинг хулқ-атвори, қилиқлари ҳақида мароқ билан ҳикоя бошласалар, кулли жаҳонни унутиб юборай, дейман.

Тўсатдан яна пайдо бўлган кийик ҳаллослаганча Алишернинг пинжига бош суқди. Севиниб кетган Алишер:

— Му-му, бирпасгина жим тур,— деди кийикни эркалаб.

Нарироқдаги оппоқ товуқларга кўзи тушган кийик «Булар ким бўлди?» дегандек, қоп-қора кўзларини янада каттароқ очди, бир зум таажжубда тикилиб боқди-да, кейин бир сакраб ҳовлининг қайси томонидадир ғойиб бўлди.

— Пок, озода, ажойиб, сулув жонивор,— деди завқ билан томоша қилган бола.

— Катта бўлганимда, овчи бўлғумдир! Тоғларда мерганлик қилишнинг кайфи зўр!— деди кийик кетган томонга тикилганча иккинчи бола.

— Бизнинг ватанимиз Ҳирот ўлкаси жаннатмакон, десак, лоф бўлмас, дўстларим!— деди Алишер чўп билан ерга нелардир чизган ҳолда, бошини кўтармасдан.— Менингча, бўри, йўлбарс янглиғ ваҳший ҳайвонларни ов қилмоқ маъқул. Кийикдай беозор махлуқ, фаҳмимча, дунёда камдур.

— Қиёфасининг сулувлигини қаранглар! Гўшти ҳам лаззатлидир-а?—деди қорача бола, соққаларини санай туриб.

Ширин хаёллар занжирини узгиси келмагандек, сукутда ўлтирган Алишер ўртоғининг айтганини эшитмади, шекилли:

— Ов қилмоқ, мерганлик — эрмак нарса, лекин энг зўр зарурият мактабдир. Турмушнинг кўп сирларини мактаб ўргатади,— деди.

Сухбатнинг бундай кескин ўзгарганидан шошиб, бир он жим қолган болаларнинг каттароғи:

— Ким ўргатди сенга бу гапларни?— деб сўради Алишерга тик қараб.

— Биламен-да! Отам ҳамиша: «Олим одам хор бўлмайди», дейдилар. Отамнинг олдига олим одамлар кўп келади. Турли гап-сўз, ажойиб ғазалларни бир четда ўлтириб тинглаймен, ўзим ҳам хийлагина ғазалларни ёд билурмен.

Новча бола ачиниб гапирди:

— Дадам — фақир бир бўзчи. «Мактабга элтинг мени», десам, «Мактаб сенга чикора?»¹ деб юборди. Уйлаб қарасам, дадамнинг айтганида маъно кўп. Уйимизда сичқонларнинг ҳам ини қуп-қуруқ, биздақаларга мактаб чикора?

— Менинг отам — ҳаммол,— дея сўзга аралашди иккинчи бола.— Сахардан то оқшомга қадар бозорда «ҳақ», деб иш пойлайди. Қоп-қанорда бугдойми, арпами, баломи — орқалаб олиб, бир чақанинг дардида дунёнинг у четидан-бу четига неча дафъа қатнайди. «Мактаб» сўзини оғзимга олгудек бўлсам, отамнинг жони ҳалқумига келади.

Бир нафас сукутдан сўнг у хомуш давом этди:

«Уғлим, ҳаддингдан ошма! Қашшоқларнинг энг каттаси ўзиммен, арпа нонга зормиз-ку! Мактаб-тўқларнинг иши, бизнинг толе ўлгур чапдан келган! Ҳа, ҳаёт шундай тузилган. Мактаб хазина эканлиги ҳақиқат, аммо унинг эшигини тўқлар оча биледи. Кўрпангга қараб оёқ узат!»— дейди отам.

Алишер яқинда мактабга боражагини, отаси кўпдан ваъда қилиб юрганини айтмоқчи бўлган эди, лекин айтмади, ер чизганича жим ўлтирарди.

Шу чоғ болалар олдида таниш кампир пайдо бўлди:

— Тез бўл, тойчоқ, бир жойга борамиз. Вой, ўлай,

¹ Чикора — на ҳожат, ҳожати йўқ.

этигинг қани-а?— у болаларга қаради.— Бас, ўйин тамом, уйларингга жўнанглар!

Кампир новча, бағри кенг, семиз, жаҳлдор, ўжар, кўзлари ҳийлакор хотин эди. Эри йигитлик давридан буён Ғиёсиддин хизматида, мулойим, камгап, сўфинамо чол. Ёлғиз ўғли Шоҳруҳ хизматида юриб, ўзаро низо-ларда ҳалок бўлган.

— Эртага нонуштадан сўнг келгайсизлар, чиллак ўйнаймиз, хўбми?— дея этикларини қўлтиқлаб олди Али.

Болалар кўчага югуришди.

— Алишер, оппоқ болам, уст-бошингни қара-я! Юз-қўлларингни юв!— ариқ томон имо қилди кампир.

Алишер ариқ бўйига чўққайиб, чаққонлик билан ювинди, кейин бемалол ўтириб олди-да, оёқларини сувга солиб шапиллатди, айвон қозигидан сулги¹ олиб артинди.

Кампир Алининг этикларини артиб кийдирмоқчи бўлганида:

— Ўзим киямен, биби, ўзим,— деб айвон четига ўлтирди. Хонадан чиқиб келган онасига боқиб, кулимсиради:

— Ҳар куни меҳмонга юрар эканмиз-да?

Гулбегим оқ шоҳи кўйлак устидан адрас мурсак² кийган, оёғида гулдор маҳси. Ғиёсиддин махсус танлаб келтирган қошиқдеккина қора кафш, бошида кўркам боғланган шўх пушти дурра.

Уйда соддагина либосларда юрадиган онасининг яса-ниб олганидан таажжубланган ўғлига:

— Ферузабегимларникига борурмиз, жоним. Самарқанддан Хонзода султонбегим келибдурлар, самарқандлик улуғ зодагонларни кўрасан,— деди Гулбегим.— Этиклари эскириб қолибди, тозалаброқ артинг,— дея буюрди кампирга ва хонадан тоза кўйлак, лозим, янги беқасам тўн, янги тақя олиб чиқди. Ўғлини кийинтириб бўлгач, бошига товланиб турган оқ банорас тўнни ёпнаркан, Алишер кўчага томон югурди.

Гулбегим кампирга қаради:

— Бек эҳтимол маҳкамададурлар. Яхшилаб ёғли шўрва тайёрлаб қўйинг, келиб қолсалар...— дея кулимсиради.— Бир разм солинг-чи, усти бошим тузукми? Бек бепарволар...

¹ Сулги — сочиқ.

² Мурсак — хотинлар яктаги, камзул.

Кампир қўлларини белига тираб, бекасининг бошидан-оёғигача синчиклаб қаради:

— Ҳаммаси бажо, ҳурлиқо бегим!— деди сўзларни бир-бир чертиб.

Гулбегим камтаргина юриб, кўчага чиқиб кетди. Кўчалар қинғир-қийшиқ, йўллар ўйдим-чуқур эди. Онабола Чорсудан ўтгач, шаҳарнинг энг обод қисми — давлатхонанинг кенг кўчасига бурилдилар. Узоқда, кўчада сарбозлар орасида бир фил кўринди. Йигитлар, айниқса, болалар чуввос кўтариб, филни қуршаб борадилар. Алишер севиниб югурмоқчи эди, онаси қўлидан қаттиқ ушлаб олди:

— Филни кўрмабмидинг, Алишер? Етолмайсен, олис! Бойқаролар кўшкида тенгқурларинг кўп, жоним, тўйиб-тўйиб ўйнарсен.

— Фил азиз жонивор, шундайми, ойи?— қадамини сустлаштирди Алишер.— Бўйи баланд, сағриси кенг, тоғдай кўринадур. Жониворлар аро энг йириги шу бўлса керак?

Гулбегим кулди.

— Уйлаганинг тўғри, халқ ичида ҳам «филдай катта» деган сўз бор.

— Улуғворликда ҳам йўлбарсдан-да, шердан-да зўр. Шер билан йўлбарс ваҳший, фил эса мўмин, савлатли, тағин меҳнаткаш махлуқлигини айтмайсизми, ойи! Бир марта подшонинг филлари тоғдек-тоғдек хариларни кўтарганини кўрганмен... Лекин жонивор сувни шундай севадики, овқатни шу қадар кўп ейдики, ваҳминг келади!

— Гавдасига муносиб ейди-да, шунга яраша меҳнат қилади. Ҳиндистонда кўп бўлар эмиш, болалар ҳам от-эшак мингандек миниб юришармиш.

— Ойижон, катта бўлганимда, дадамлар фил сотиб олиб берсинлар, хўпми? Ясатиб миниб юрурмен.

— Худо хоҳласа!

— Ҳиротда атиги уч-тўртта фил бор шекилли. Чамамда, барчаси шаҳзодаларга қарашли,— катталардек жиддий сўзларди Алишер.

— Тангрим толеингни баланд қилгай, ўғлим. Тезроқ юр, яқин қолди.

Қадамини тезлатиб олдинда пилдираб кетаётган ўғлига меҳрли товуш билан яна деди:

— Эҳтиёт бўл, қоқилиб-суқилиб юрма. Катталарга салом бер, одоб билан муомалада бўл, Алишер!

Катта майдоннинг қоқ ўртасида ўзича ўқ-ёй машқида бўлган Ҳусайинни кўрди-да, Алишер югура кетди.

— Шаҳзодам, ассалом!— деб кичик қўлларини қовуштирди.

Хусайн табассум ва имо билан жавоб қилди.

— Зерикиб турган эдим, домуллам ҳар куни ҳафтияк гутқизади. Ёлғиз ҳафтияк билан иш битармиди?— катталардек салмоқланиб сўзлади Хусайн.— Баҳона топдим-да, секин ўзимни майдонга урдим. Мен машқ қиламен, сен майдоннинг у чеккасига бор, ўқларни йиғиб келтириб тур, хўпми?— таъкидлади у.

— Майли, отинг,— жиддий жавоб қилди Алишер ва майдон четига югурди.

Шоҳи яқтак, қизил духоба шим, янги этик ва кичик шоҳи саллада шаҳзода Хусайн, гўё ўзини жанг майдонида ҳис қилгандек, жиддият ила ёй тортар ва ҳар бир узилган ҳам ғиз учган ўқни ғурур билан кузатар эди. Алишер ҳам, қўллари ҳавода, ўқни қоқиб олгиси келгандек сакрар, баъзан ўқларни узоқ қидириб кетар эди.

— Топдънми?— дея сўрайди узоқдан Хусайн.

— Топдим, олиб бораёми?— дея қичқиради Алишер.

— Йўқ, йўқ, сабр қил.— Садоқдан¹ яна ўқ олиб, нишонга тортиб юборади. Юраги дукиллаган Алишер ҳаяжонда кузатади, ўқ Алишердан ошиб, нарироққа тушади. Алишер ўт-ўланлар орасидан титкилаб топади ва тез юриб келаётган Хусайнга қарши бориб, бир даста ўқни унга топширади.— Уқнинг учиши қалай, дурустми?— деб сўради жиддий оҳанг билан Хусайн, ўқларни садоққа жойларкан.

— Шаҳзодам, ўқ учиринингизга гоят қойилдурмен,— жавоб қилди Алишер ҳам катталардек.

Боғда, қуюқ хиёбонда икки бола оҳиста суҳбат қилиб борарди. Хусайн шаҳзодалар, мирзалар ҳақида ўзича муҳокама юритиб, уларнинг барчасини айёр деб атарди. Бирдан у садоқдан ўқ суғуриб, дарахт учига отиб юборди.

— Аҳ, увол-ку!— дея қалт тўхтади Алишер дарахтдан пар этиб учган қарқуноқни кўриб.

Ўқ гўё қарқуноқнинг қаноти остидан ўтгандек бўлди.

— Аттанг, тегмади,— дея афсусланди Хусайн.

— Лекин мергансиз, мирзо, сал қолди таппа тушишига, қарқуноқнинг бахти бор экан!

— Гап қарқуноқнинг бахтида эмас, отишни билмаслик — бахтсизлик. Отишни беғалат билмоқ лозим. Доно мерганлардан сабоқ олмоқ заруриятини сезурмен,— дея

¹ Садоқ — ўқ. Бу ерда ўқдон маъносида келган.

нохуш товуш билан сўзлади Хусайн.— Қани, Алишербек, ҳовлига борайлик. Самарқанддан саёҳат учун катта аммамиз Хонзода султонбегим келибдилар, ҳануз кўришганимча йўқ.

Икки бола ҳовлига кирганда, ҳовли ва хоналар хотинларга тўлган эди. Хусайн мирзонинг отаси Ғиёсиддин Мансур, қариндош беклар, аксарият шаҳзодалар шу ёрда эди.

Хусайн катта уй томон югурди ва остонада туриб, чуқур таъзим билан салом бергач, яқин бориб кўришди.

Аммаси ўрнидан туриб, Хусайнни қучоқлади, қайта-қайта пешонасидан ўпди. У йирик гавдали, серсават, узун шоҳи бахмал кийимда, тақводор кампир эди. Хусайнга синчиклаб қаради.

— Тузук, бўйчангина бўлибди. Қалқон, сопқон ҳам ярашибди,— кулди кампир.

— Ҳарб ва жанг — мардларнинг иши, аммажон. Марҳум бобомиз соҳибқирон жаҳонда мисли йўқ баҳодир бўлганлар. Барчамизга ўрнак...

Катта-кичик ҳайрат билан сукутда турарди.

— Баракалло, баҳодир бўл, ўғлим, зора бобонг Амур Темурдек улуғ бўлсанг!— дея қайта-қайта Хусайннинг елкасига қоқиб қўйди.

Хусайн қуллуқ қилиб, қуйига ўтиб ўтирди.

Кампир буйруғига маҳтал турган канизларнинг бирига недир шивирлаб имлаган эди, у катта бир бўхчани ҳозир қилди.

— Иримлик бўлади, чироғим, бери кел!— чақирди Хусайнни, бўхчадан қин ила ханжар ва нимпушти шоҳи салла олди; уялибгина қаршида чўкка тушган Хусайннинг елкасига саллани ташлади.— Бу ўзингдек ўткир ханжар!— Қинидан сугурди-да, ярақлаган ханжарни ҳавода бир айлаёттирди.— Ўткирлигини кўрдингми, болам!— ханжарни қайта қинга жойлаб, Хусайннинг камарига боғлади.

Хусайн қайта-қайта қуллуқ қилиб, кейин орқаси билан юриб, саллани онасига топширди-да, жойига ўлтирди.

Шу чоғ эшик олдида, қўллари кўксиди, тик турган Алишерга кампирнинг кўзи тушди.

— Ким экан бу ўғлон? Кўзларимга иссиққина кўринадими?— сўради ёнида ўлтирган Хусайн Мирзонинг отасидан.

— Ғиёсиддинбек хизматингизда кўп мақбул ва до-

нишманд кишидир, жужуқ унинг ўғли Алишер,— дея жавоб қилди Гиёсиддин Мансур.

Алишер қизарибгина саломга букилди ва оҳиста чиқиб кетди.

— Тузук, одоблигина экан,— деди кампир бошини қимирлатиб.

Дастурхон тўкин эди...

Ёш канизлар оёқ учида юриб, кетма-кет табоқ-табоқ иссиқ таомлар тортиб турардилар.

* * *

Алишер устунлари нақшдор, кенг чорхари¹ уйга кириб, онаси олдида тиз чўкди. Улуғ бекалардан кексагина бир хотин:

— Ўзим қоқиндиқ ўғлондан, қорнинг очгандир, айланай, кўнглинг не истар? Хоҳла кабоб, хоҳла манти, мана, ол! Норин лаззатли кўринади,— дея таомларни Алишернинг олдига суриб қўйди.

— Манти ейсанми?— деб сўради онаси шивирлаб.

— Майли, иккита манти есам,— тагин ҳам секинроқ жавоб берди Алишер.

Онаси табақчада тўртта мантини Алишернинг олди-га қўйди.

Машхур барлоснинг хотини, гумбаздек семиз, қорни мешдай бир хотин:

— Э-э, жуда чимхўр экан ўғлингиз. Гулбегим бека, ўғил бола деган ошни ошалаб-ошалаб ейди-да! Шу ҳам ейишми?— деди пишиллаб.

Алишер онасининг қулоғига:

— Овқатни кўп еганидан, қорнини қаранг, бизнинг катта қозонимиздек келади,— деди.

— Бас-бас!.. Секин.— чимчилади онаси.

Алишер оҳиста қиқирлаб кулди, мантилардан иккитасини еб, ҳовлига югурди.

Қафасларда тўти, қумри, булбуллар чуғурлаб, ўзларини ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа уриб, қафас чўпла-рига тумшуқларини қайраб қўядилар.

Алишер тўти олдида тўхтади:

— Қани, сўзланг, тўтижон!

Айтиб улгурганича ҳам йўқ эдики. дудуқланиб, устма-уст:

¹ Чорхари уй — тўрт тўсинлик уй.

— Ассалом, ассалом!— деди тўти.

Алишер севиниб кетди.

— Вой, мулла тўтим, ҳорманг,— деди уни эркалаб. Серсавлат тўти қафасда бир айланди:

— Ҳорманг-ҳорманг!— такрор-такрор жавоб қилди тўти.

Шу пайт кимхоб ва барқутга беланган Мирзо Абдуллатиф ва икки қадам орқада бир неча беклар Алишер ёнидан ўтиб, шаҳзодалар ўлтирган меҳмонхонага кириб кетдилар.

«Абдуллатиф Мирзо келдилар!»— деб шивирлашди хизматда учиб юрган хотинлар бир-бирларига.

Алишер дераза олдида, сиртда, чўкка тушди ва уй ичини кузата бошлади.

Уйдагилар оёққа қалқиб, меҳмонларни қаршилар экан:

— Бардаммисиз, зулуғ хоним? Ранг-рўйингиз ойжа-молдек.— совуққина илжайди Абдуллатиф.

— Ҳазрат хоқон қиблагоҳингиз соғиндик, дедилар, Ҳирот мамлакатини тарк этиб, Самарқандга қадам ранжида қилсин, дедилар,— Хонзода султонбегим беклар ва амирларга қараб қўйди.— Подшоҳи давлатпаноҳ шундай буюрдилар.

Абдуллатиф илжайди:

— Падари бузруквор саломатмилар?

Ғиёсиддин Мансур ва бошқалар зимдан бир-бирларига маъноли қараб қўйдилар, кимдир алланимани шивирлади ҳам.

Абдуллатиф Хонзодабегим ёнига ўтиргач, бошқалар ҳам ўтирдилар. Аммо ўртага оғир сукунат чўккан эди. Абдуллатиф онда-сонда аммасига бир-икки оғиз сўз қотиб қўярди. Лекин Хонзодабегим ранжиган, нозик иборалар билан шаҳзодага англатишга уринар эди.

— Самарқанд хушҳаво, иқлими ёқимли, Амир Темур саройлари, қасрлар, султон Улуғбек қурдирган жомелар, мадрасалар, ҳаммомлар — барчаси шинам. Барчаси иморати хайр, шаҳзодам! Сарой олимлар, ҳукмдорларга тўла. Подшоҳи олам Самарқандда, Бухорода янги мадрасалар қурдилар. Ҳамиша иқболлари баланд бўлсин! Илоҳим умрларига барака бериб, паноҳида сақласин!

— Мадрасалар, жомелар дини ислом учундир. Аммо янги мадрасанинг пештоқига не хат битилмиш?! Хотинларни эрларига тенг қилмоқчилар шоҳ. Даҳрийликка, бузғунчи илмларга йўл қўйиб ўлтирибдилар,—

асабий қалтираб сўзларди Абдуллатиф.— Олло таолонинг қаҳрига учрамагайлар, деб қўрқадурмен.

Ўлтирганлар маъноли қараб олдилар, аммо кимса чурқ этолмади. Бўздек оқарган Хонзодабегим Мансур Мирзога боқди. У бошини ердан кўтармай, жим ўлтирарди.

Алишер ҳайрон, у гоҳ кампирнинг ранги ўчганини, гоҳ Абдуллатифнинг башарасини, гоҳ мажлисдагиларнинг кайфиятини кузатар эди. «Бу шаҳзода бадқиёфа бўлганидан дили ёмонми, ёхуд баддиллигидан қиёфаси хунукми?»— ўйлар эди Алишер.

— Подшоҳи оламнинг ислом дини учун жонлари қурбондир,— дея сукутни бузди кампир.— Ислом динига эътиқодлари маҳкам, шу билан бирга илм-урфоннинг ҳам ҳомийсидурлар. Мана, юлдузларга ҳам нарвон қурдилар.

Абдуллатиф жаҳлдан бўзариб кетди:

— Биз ҳам шеърятни, тарихни, фалакиётни севадурмиз, аммо биринчи ўринда диний илмларни қўймоқ лозим. Хоқон кўп азиз вақтларини юлдузларни санашга беҳуда сарф қилмоқдалар. Бу даҳрий илм, тилсимнамо касбдурким хоқон муқаррар ғалат йўлга қадам қўймишлар. Бир ҳайбатли бино қурмишларки, бу бино тилсимотнинг мужассамидир. Хоқон фалакиётни, юлдузларни томоша қилмоқ билан банддурлар. Али Қушчи сингари даҳрийларга қуршалиб қолганлар ва у бинога қамал бўлиб, аллақандай жадвали зиж ила мутгасил машғулдирлар. Хоқон мамлакатни, давлатни, зиротни, тижоратни тарк этмишлар. Уламою шайхлар, дарвешлар эса хоки тупроқ бўлмишлар. Уларнинг подшоҳга қарши исён кўтармоқ ниятлари бордирки, каминанинг қов ютиб, дилгир юришимнинг сабаби бундадир.

Аммаси кўмак сўрагандек мажлис аҳлига бир қараб олди:

— Улуғбек ҳазратлари тадбирли, одил, халққа меҳрибон, Оллога эътиқоди зўр, улуғ зотдирлар. Савдо-тижорат масаласида билгич, муҳокамадор. Ҳаёт осойишта, шайхлар, уламолар тинч, деб ўйлайман.

— Ҳа, ҳаммаси шовдираган, пуч хаёл,— деди жеркиб Абдуллатиф.

— Султон Улуғбек Муҳаммад Тарағай Самарқанддан тортиб то Қипчоқ далаларига қадар қулоч ёйган кенг сайхонларни илкда тутибдир. Лекин андак нўноқлиги бор: ислом давлати динда ниҳоят мустаҳкам бўлмоғи шарт эди. Султон илмга берилиб, юлдузлар аро

айланиб, ҳақиқий диний илмларни чийзи тарқ қилган, чамамда. Ислом руҳини тушкунликка дучор қилмоқ, албатта зўр гуноҳдир. Шаҳзода Абдуллатифнинг ташвишлари ўринсиз эмас,— бошини ердан кўтармай салмоқланиб сўзлади Мансур Мирзо.

Беклар, шаҳзодалар тағин ўзаро имоли қараб олдилар. Алишер ҳайрон боқиб ўлтирарди. Гиёсиддин Кичкинанинг ҳовлисида ҳамиша йиғиладиган ёру-дўстлари шеър, мусиқа, илм-маърифат мавзуида суҳбат олиб борганларида, Улуғбекнинг маърифатпараст олим, одил ҳоқон эканлиги хусусида кўп гап бўларди ва унга ҳурмат, зўр эътиқод бола қалбида чуқур жойлашган эди. Шунинг учун Абдуллатифнинг отасига қарши сўзлари Алишерни, бир томондан, ҳайратда қолдирса, иккинчи томондан, мажлисда султон ва олим исмига айтилган кўп сўзлар бола қалбида ташвиш туғдирди. Унда борган сари Абдуллатифга нафрат, Хонзодабегимга ҳурмат орта борарди.

Эл ичра обрўли, эътиборли, доно, тажрибали ҳисобланган Рустамбек барлос, «Уху, ҳм» деб йўталиб олгач, гапга аралашди, Темурнинг замонасида Самарқанд ҳақида Темурнинг қурдирган боғлари, қасрлари, ҳақида Ўрдадаги мукамал тартиб ҳақида сўзлади.

— Темур «Ҳайт!» деса бўлди, аскарлар осмонга сачрайдиган отларни тошдан-тошга иргитиб, чўлу саҳроларни оралаб, барча қавмларни, элларни ҳукмдор қаршисида тиз чўктирарди. Форс усталари, араб сулувлари, гуржи асирлар, мўғул саркардалари — бари Самарқандда эди. Барчамиз хушвақт, барчамиз завқда юардик. Ҳар бир забт этилган мамлакат шаҳарларининг исми Самарқанд қишлоқларига бериларди. Хўб ингичка завқ бор эди, ҳукмдорнинг! Ҳарб ишида Темурбек ўлмас ҳайкал, десам, асло лоф бўлмас.

— Эшитайлик, сўзлангиз, устод. Соҳибқирон ҳақида кеча-кундуз ҳикоя қилинса битмайди, албатта,— деди Абдуллатиф.

— Ҳазрат Темурбекнинг ҳаёти, у улуғ зотнинг ясаган жанглари, юришлари, ажойиб ғолибиятлари ҳақида кўп тарихлар битилган,— бир-икки йўталиб олди барлос.— Албатта, тағин беҳад китоблар битилади. Модомики, ҳозир Улуғбек хоқон ҳақида гап борур экан, каминага ижозат беринглар. У подшоҳнинг болалигидан ёдимда қолмиш бир ажойиб воқеани ҳикоят қилай. Билурсизки, соҳибқирон боғлар, қасрлар яратмишди. Хо-

тинлари Туман оғага деб «Боғи биҳишт»ни. Тўкалхонимга «Боғи дилкушо»ни, набираларига «Боғи шамол»ни барпо қилдилар. «Боғи зоғон», «Боғи ҳамиша баҳор»... Эҳ-ҳе... завқи баланд эди, хоқонимнинг...— Барлос бир оз сукутда бошини чайқаб турди.— Бир баҳор фасли «Боғи биҳишт»да шоҳона чодирлар тикилди, шаҳзодалар, келинларнинг ҳар бирига хос чодир... Э-э, у чоғлар ўтди-кетди мисоли бир эртақ, қайтмас бир туш дейман, ўйласам. Камина Амири бузрукнинг паноҳида бир чопқир йигит эдим, улуғ зотнинг мърҳамати биздек сипоҳиларга бепоён эди, ҳамиша хоқонимга посбонлик қилурдим. Ҳазрат боғ оралаб жиндай сайр этурди. Шаҳзода неваралар, бамисоли кийик, осмонга ирғиб ўқ узурлар, барчаси ўйинда. Ҳазрат «Бери кел!» дедилар, мени имлаб. Учиб олдиларида ҳозир бўлсам, «кўр», дедилар шивирлаб. Қарасам, Улуғбек мирзо чамамда, етти-саккиз ёшда бўлса керак, хиёбоннинг бир ёқасида танҳо ўзи мукка тушганча, чўп билан тупроққа алланечук шакллар чизурдилар, чуқур тафаккурда, гўёки «Боғи биҳишт»да ўзини ёлғиз ҳис қилур. «Ҳазратим, бу ўлтириш шаҳзоданинг билгич ва донишмандликларидан даракдур», дедим. Хоқон ўйланиб, мамнуниятда кулимсирадилар. «Муҳаммад Тарағай Улуғбек исмини кўп ихлос билан қўймишдим... Бўлимли, обдон ўйли бола, шояд бузруг саркарда бўлғай», дедилар. Шунда мен подшоҳи оламга қўл қовуштирдим. «Шаҳзодаларим барчаси олий ҳазратим каби чексиз салтанатга муносиб жаҳонгир ва дунёларни титратадиган қаҳрамонлар бўлажак!» дедим. Хоқоннинг кайфлари чоғ бўлди. Соҳибқирон қувонч, орзу, кучга тўлган ёш йигитдек енгил босиб чодирга кириб кетдилар. Чодир атрофида Қуръон ўқиб ўлтирган қорилар, овозларини баландроқ қўйиб, қироатни давом эттирдилар. Узингизга маълумки, ҳоқон ўлтирганларида, юрганларида ҳамиша атрофларида ўнта мўтабар, билгич, хушовоз қори Қуръон ўқиб юрарди. Алҳамдулиллоҳ, мана, султон Улуғбекни Самарқанд тахтида олим, фозил, одил шоҳ кўрурмиз. Оламнинг тилсимларини, фалакиётнинг сирларини чуқур таҳлил ва тафаккурда тадқиқ қилурлар, юлдузлар йўлларининг ҳисобини билурлар.— Барлос бир дам сукут этди, у бутун борлиғи ила ўтмиш хотираларига берилган; мажлис аҳлининг кайфияти қандай, ким қувониб тинглар, ким беҳузур — парвойига келтирмас эди.— Энди билсам, Темурбек ўзларининг ўткур кўзлари билан

кўрган, каромат қилган эканлар. Улуғбек шоҳлар аро
гўё Чўлпон юлдузидир. Мавлоно Лутфий демишларки:

*Улуғбек хон билур Лутфий камолинг,
Ки, рангин шеъри Салмондин қолишмас.*

Тағин бир чала телба шоир деган экан:

*Фалак, йиллар керак сайр этсаю
келтирса илкига.¹
Менигдек шоири туркий, сенигдек
шоҳи донони.*

Барлос қуюқ қошлари билан ёпирилган кўзларини қисиб, қиҳиллаб кулди. Ёшларнинг қаҳқаҳаси тингач, барлос жиддий оҳангда давом этди. Улуғбек ҳазратнинг илмда мислсиз донишмандлиги, камолоти ҳақида сўзлади, маърифатпарварлигини қайд этди.

— Бухорода қурдирмиш мадрасага: «Кулли муслим ва муслималарга илм талаби фарздур», деб биринчи дефъа тамға қилмишлар. Султон илм-урфонга равнақ бахш этдилар. Албатта, мутаассиб кимсаларга бу маъқул тушмади. «динимиз яксон бўлди», деб ғавғо кўтардилар.

— Бас энди, ҳар нечук лофнинг ҳам чеки бордир. Улуғбек Мирзонинг дин ва шарият бобидаги хатоларини айтиб, тўғри йўл кўрсатмоқ — бизнинг бурчимиз. Уламо ва шайхлар Мирзога ифрот зид, уларнинг ғазаб ва интиқом тиглари шу тобда ўткирлашган,— ҳаяжондан қизариб сўзларди Хусайн Мирзонинг отаси Фиёсиддин Мансур.

— Жаноб Мирзо Мансур,— жавоб берди барлос бўш келмасдан,— хоқон Улуғбекни замонамизнинг Арастуси, Афлотуни деб билурмен. Олий ҳазрат илмда не чоғли камолотга эришган эсалар, дин ва шариятни ҳам мукамал билурлар ва риоя қилурлар, хоқонимга эътиқодим зўрдур.

Мажлис аҳлидан кимдир бу кескин суҳбатга чек қўймоқчи бўлди шекилли, мунозарани бас қилиб, ўйин-кулги, қизиқ ҳангомаларга ўтишни таклиф этди. Кимдир: «Кўрурмиз, бу машмашаларнинг оқибати не бўлуркан...» деди шивирлаб.

¹ Илки — қўли.

Шаҳзода Абдуллатиф чурқ этмай, ерга қараган ҳолда ўлтирар, отаси ҳақида ўзининг сўз очганлиги, аммасининг хоқонни ҳимоя қилганлиги, кекса барлоснинг мадҳ ва мақтовлари, ниҳоят, Мансур Мирзонинг айтганларини теран таҳлил қилур эди. Ичида отасининг олимлигини, фазилатларини рад этолмаса-да, иниси Абдулазизнинг борган сари олға сурилиши, Улуғбекнинг унга муҳаббати ортиқлигига шубҳа туғила бошлагани сабабидан шаҳзоданинг отасига муносабати кескинлашиб, дилида исён кучая борарди.

— Аммажон, ҳурматим комилдур сизга,— дея, қўллари кўксиди, айёрона оҳангда товушини пасайтириб, кампир томон энгашиди Абдуллатиф.— Падари муборак ҳақиқатан олим, одил, шижоаткор, баҳодирдурлар. Бунга асло шубҳам йўқ, садоқатим баланд, инонингиз. Айбим бўлса, кечиргайсиз, аммо Ҳиротда ҳар тоифа катта-кичик амалдорлар борки, эҳтимол қиблагоҳимга пинҳон мактуб йўлласалар...

— Йўқ, йўқ, шаҳзодам, асло ташвиш қилмагайсиз. Аммангиз тасаддуқ, сизни саломат кўрганимдан хушнудурмен,— дея жавоб қилди кампир мулојимлик билан.

— Беҳад ташаккур, улуғ султоним,— давом этди Абдуллатиф.— Олий ҳазратга каминанинг бунда буюк мударрислар, мўтабар уламолар суҳбатларидан баҳраманд бўлиб, илмда камолот касб этмоғимни сўзлагайсиз ва падари бузрукворга самимий дуо, чуқур эҳтиромимни айтиб, яқин фурсатда муборак ҳузурига етиш орзусида бўлганимни билдиргайсиз.

— Ургулай шаҳзодадан, ҳазрати олийга айтганларингизни бажону дил етказурмен,— деди аммаси сурмали кўзларини сузиб.

Мажлисда ўйин-кулги бошланиб кетган эди. Қизиқчилар андай қочирик, пойтахтнинг кундалик ҳаётидан янги латифалар, Ҳиротдаги бир зангин оила хўжасининг қилиқлари ҳақида сўз бошлаганидан қаҳқаҳалар борган сари авжига чиқарди.

Созандалар, ҳофизлар, раққосалар ўртага тушган. Ҳиротнинг нозик завқига мувофиқ бу санъат усталарининг маҳорат ва камолоти мукамал эди. Ҳирот куйлари ўзларининг майинлиги ила машҳур; қўшиқлар оҳиста оққан дарёдай қалбларга ором қуярди. Нафис ҳиссиёт ила адо этилган Лутфий ҳазратнинг ишқий ғазаллари, моҳир раққосаларнинг сеҳрли рақсларидан барча маст эди.

Али онаси билан уйига қайтганда, отаси аср намозидан эндигина келиб турган экан.

— Ўғлим, қани гапир!— деди табассум билан айвонга ёнбошлаган Ғиёсиддин ўғлини бағрига олиб.

Кичкина Алишер катталардек жиддият ила кўрган ва эшитганларини батафсил сўзлаб беришга уринди.

— Самарқанддан Хонзодабегим келибдилар, катта йиғин, зиёфат бўлди. Шаҳзодалар, беклар, улуғ зотлар кўп эрди. Кейин шаҳзода Абдуллатиф ғоят тантана ила келиб, Хонзодабегим билан кўришди. Андек муноқаша¹ бўлди. Дада-чи, у отасини ёмон кўраркан, ҳеч ақлим бовар қилмайдир, нега шундай экан? Хоқон Улуғбекни шаҳзода ёмонлади. Хонзода бувимнинг жаҳли чиқди. Анов куни бизникига келган барлос султонни мақтаган эди, Ҳусайн Мирзонинг дадаси ғазабланди.

Ғиёсиддин Кичкина ўғлининг сўзларини бўлмаслик учун жим қулоқ солур, унинг ўткир, равшан фикр юритишини севинч ила кузатур эди.

— Кейин созандалар, раққосалар ғаройиб базм бошлаб, ҳушимни олдилар. Ғазалларга жўр рақсларни ёқтирамен.

— Қийлу қолига² қадар қолдирмай ҳикоя қилдинг. Бас энди, Али, тур, кийимларингни еч!— буюрди хонадан уй кийимларини кийиб чиққан Гулбегим, эри қаршисига ўлтирар экан.

— Абдуллатиф шаҳзода келибдими зиёфатга? Алининг айтганларидан андек сўз жанги бўлганини фаҳмладим. Ўзи нима гап?

— Гаплари совуққинада, шаҳзода Абдуллатифнинг. Хонзодабегим хийла ранжидилар,— деди Гулбегим ва бўлган гапларни, барлоснинг сўзларини айтди.— Шундай кекса, мўтабар одамни Мансур Мирзо силтаб ташласа, ўлай дебман, барчамиз шошиб қолдик. Қўйинг-чи, шаҳзодалар барчаси отадан ҳам, боладан ҳам кечади. Аралашманг, ўзингизни четда тутинг, жанобим.

— Ҳақиқатни айтасен, бегим,— деди оғир ўйланиб Ғиёсиддин.— Лекин мамлакат, давлат, улусларимиз фажеъ аҳволда. Шаҳзодалар гоҳ очиқ, гоҳ пинҳон бир-бирларига, отага, бобога чоқ қазурлар, тахт учун жон-

¹ Муноқаша — тортишув.

² Қийлу қоли — гап-сўз.

ларини тикиб, имонларини ютурлар. Жароҳатлар кўп, юрт фалокат йўлидадир, бу ҳақиқат!

— Аста гапиринг,— деди ташвишли оҳангда Гулбегим.

— Туркистон ўлкаси,— деб давом этди ўз фикрларига қаттиқ бандлигидан хотинининг сўзларини эшитмаган Гиёсиддин,— жаннат каби бир макондур. Боғлари, меваларининг таърифидан ҳар кимса ожиз. Ҳар бир жанг жаннатни дўзахга айлантирувчи фалокат-ку!

Ота ва она гангур-гунгур узоқ гаплашиб ўлтирдилар.

Али эса отасининг бағрида чурқ этмасдан тингларди.

Қуюқ оқшом тушганда, мис шамдонга қўндирилган шамларни ёқиб, ўчоқ бошидан энага келди:

— Юр, ўзим яхшилаб кўрпангни солиб қўйдим, чарчагансан, ухла, тойчоғим!

— Шамни энди ёқдингиз, ҳали вақтли, бибижон,— эътироз билдирди Али.

— Ҳориб келдинг, дейман-да, ихтиёр ўзингда, болагинам.

— Биби, бобом уйдадилар?— сўради Али.

— Аллақачондан бери уйдалар!

Ирғиб ўрнидан турган Али чолнинг олдига югурар экан, орқасидан онаси қичқириб қолди:

— Алламаҳалгача ўтирмагин, Алижон!

Алининг: «Хўб, хўб!» деган овози ҳовлининг узоқ бир бурчагидан эшитилди.

— Оқшомингиз хайрли, бобожон,— деди Али пастаккина, қалин пахса деворли уйга кирган ҳамон.

Болишга ёнбошлаган чол тасбеҳ ўғириб ўлтирар эди. Алини кўриб севинганидан мулойим юзига табассум ёйилди:

— Кел, кел, тойчоғим, қаерда қолдинг?— дея ёнига ўтқазиб пешанасидан ўпди.

Озода супурилган хонанинг токчаларида эгар-жабдуқ, арра-эгов каби абзал-асбоблар ётар, чолнинг олдида зиғир ёғли қора чироқ милтиллаб турар эди. Уйнинг бир четида, дорда эски бир чакмон ва олача бўздан бирикки тўн, тўрда, қозиқда эса катта бесўнақай қинли қилич ва ўқ-ёй осиглиқ. Алишер бу уйга қачон кирмасин, кўзи энг аввал шу аслаҳаларга тушар ва ҳар вақт бу-ҳақда гаплашувни севар эди.

— Бобожон, даладан келдингизми? Отдами?— сўради Али чолнинг пинжига тиқилиб.

— Ҳа, отда, болам, отда келдим, лекин жонивор мен

минсам, секин, шошмасдан юради. Дадангиз минсалар, йўргалаб кетади, зап қаттиқ чопади.

Али қотиб-қотиб кулди.

— Билади-да, эгарда бобоми, йигитми. От жонивор ақлли, зийрак. Сизни уринтирмаслик учун оҳиста юради.— деб чолнинг соқолини силади Али.

Чол қиҳ-қиҳ кулди. Бир онда унинг кўз ўнгидан хотиралар карвон-карвон бўлиб ўтди. Ёшлигидан отни яхши кўрганлиги, йигит чоғларидаги қиличбозлиги, чавандозлигини эслади.

— Йигит темирдай қаттиқ, гулдай нозик бўлади. Ёшлигим сўлди, чақмоқдай бир чақнади-ю, ўтди-кетди, тоғ сувидай шарқираб оқиб кетди... Ҳа, шундай экан. Тойчоғим,— дея бошини қайта-қайта чайқади чол.— Мана, қарабсанки, қаддим букилиб, бир лаҳзада чол бўлдим... От бошқача юрар экан, ўқ ўзсак, ўзгача учар экан. Алишерим, бу гапларга тушундингми? Уқиб ол, чироғим!

Чолнинг сўзларини тинглаб хаёлчан ўлтирган Али уни юпатди:

— Ҳали ҳам бақувватсиз, бобожон! Ҳа, жиндай букилиб юрасиз; озгина буришгансиз, лекин соқолингиз жуда келишган-да, савлатли, оппоқ, нуруний, менга жуда ёқади. Яхши кўраман,— дея чолнинг соқолини жажжи бармоқлари билан силаб қўйди Али.

— Шошма, тойчоғим!— деди чол тўсатдан бир нарсани эслагандек,— сойда бир ғаров¹ кўриб қолгандим, сенга олиб келдим. Мана, кўр.— У мункиллаб ўрнидан турди-да, бурчакдаги хуржунни титкилаб, ярим газча келадиган ғаровни олди.— Мана, асл-да. жуда асл, сенга атаб қирқдим, чироғим.

Чолнинг орқасидан сапчиб хуржун тепасига етиб келган Али дарҳол ғаровга ёпишди.

— Самбитга² ўхшайди-я, бобо.

— Эртага булбулдек сайрайдиган бир най ясаб берай сенга.

— Жуда чиройли қилиб ясанг, бобожон,— деди севинчидан юраги ҳаприққан Али.— Пуфласа ўзи сайрайдиган бўлсин, хўпми?— қайта-қайта таъкидлади у.

Қамишни авайлаб токчага қўйгач, чол жойига ўлтирди.

¹ Ғаров — қалам ва най учун ишлатиладиган қамиш.

² Самбит — танаси қаттиқ жисмли гул.

— Аммо, тойчоғим, най ясаш нозик, машаққатли иш. Фаҳм-фаросатга қарайди, ҳа, чироғим. Кўп одамлар бунинг сирига тушунмайди, дил керак,— дея бурушиқ бармоқлари билан кўкрагига бир-икки уриб қўйди.— Кўнгил — оҳангининг булоғи!

Ҳайратда ва чуқур хаёлда ўлтирган Алишер жиддий тусда сўради:

— Бобо, ўзингиз най чалишни билурмисиз?

Чол ўксинган бўлди:

— Ешлик қурсин, кўнгил ҳар нарсага чопар экан. Пича билур эдим, бари эсдан кўтарилибди.

Али таскин оҳангида деди:

— Биласиз, биласиз. бобо. Одам билган ҳунарини нечун унутсин?!

— Йўқ, тойчоқ, найни сайратишни батамом унутганмен, аммо най ясаш ҳануз ёдимда,— деди чол жиддий вазиятда.

Али хурсанд ва вақтихуш эди, най хусусида суриштиравериб, чолни ҳўб чарчатган, тўсатдан сўзини бошқа ёққа бурди:

— Қани, бобо, унутай дебман, энди эртакни бошланг, сизнинг ажойиб эртакларингизни эшитгали чиққан эдим.

Чол кенг қулочини ёйиб, керишиб олгач, Алининг бошини силади:

— Чироққинам-ей, ҳар куни эртак, ҳар кун чўпчак... Ҳадеб қаердан топамен эртакни? Мен эртакнинг конимидим?!

— Чўпчакнинг битмас-туганмас булоғи — ўзингиз!— дея қатъий жавоб берди Али.

Чол боланинг гапидан хурсанд бўлгандек, тантанали оҳангда сўз бошлади:

— Онам раҳматли чўпчакка уста эди. Қизлар ва хотинлар билан чарх йигирар экан. чўпчаклари қўйилиб келарди, битмас-туганмас бир калава эди. Чамамда, ўзи тўқиб айтаверарди, дейман-да. Жаннати хотин эди боёқиш. Болалигимда онамнинг эртакларини ипга маржон тергандек, кўнглимга териб ўлтирар эдим, эндиликда ёдимда қолмабди, эсласам, барини туманга чулгангандек фаҳмлаймен.

— Ростданми, онангиз ўзлари эртак тўқирмидилар-а?— сўради ҳайрон бўлиб Али.

— Онам зийрак, ҳар ишга ақли тез етадиган аёл эди,— жавоб берди ўйланиб чол.— Билган эртакларига ўзи қўшиб-чатиб янгиларини кетма-кет тўқиб, бирини

бирига улаштириб айтаверарди. Достонларни айтмайсенми, чироғим, бир бошласа, тонг оқарардию унинг достони тугамасди. Уйлаб турсам, болам, сенинг онангга ўхшашлиги бор эди онамнинг. Зийрак, ақлли, озода, ҳар ишда билармон, чевар аёл эди. О, ўтди-кетди давронлар... Фалак чархи ҳамон ўзгача... Замон дарёдек оқар экан...

Чолнинг пинжига тикилган Алишернинг фикр-хаёли шу гапларда, жим қулоқ солур эди.

— Энди отангиз хусусида сўзлангиз. У киши не ишда, касби нечук эди? Жанг қилганмилар? Овни севармидилар?— ялинди Али.

— Бўлди, ўғлим, бас!— чол ўрнидан туриб, хуфтон намозини ўқигали жойнамоз ёйди.

Унга илаша ўрнидан турган Алишер:

— Намозни ўқигач, ҳикоя қилурсиз, кутиб ўлтирурмен,— деди.

— Чарчадим, чироғим, уйга бор, эртанги кунга чўпчакларни ўйлаб қўюрмен.

Алишер ўйлади: ҳа, бобо кундан-кун кексайиб бормоқда, айниқса даладан ҳориб келган.

— Бобожон, яхши ухланг, намоздан кейин ҳаялламай ухланг, хўбми? Ҳа, ростдан, найни яхшилаб ясаб, бежаб қўюрсиз.

«Оллоҳу акбар!»— дея намозни бошлаган чолнинг юзига табассум ёйилиб кетди, «хўб-хўб», дегандек бош қимирлатиб қўйди.

Ёдига келган бир ғазални оҳиста шивирлаб, Алишер ўз хонасига чиқиб кетди.

* * *

Азонда чол уйғонгач, одати бўйича аввало отларга беда солди; тағларини тозаллади; кейин най ясашга киришди. Ғаров намроқ эди. Чол унинг энг яхши жойини мўлжаллаб, ўткир пичоғи билан бир ярим қаричча кесиб олди. Қунт билан ичини тозаллади, қирқилган томонини қиртишлаб силлиқлади. Ғаровни дам-бадам кўзларига яқин тутиб айлантитар, синчиклаб қарар эди.

Кундагидан барвақтроқ уйғонган Алишер ювиниб, кийиниб бўлган ҳамон чолнинг олдига югурди.

— Ассалому алайкум, бобо, найни бошлабсиз-ку!— чолнинг қаршисига чўккалади, севинчидан кўзлари чақнаган Али.

— Ваалайкум ассалом, Шерим, нечун барвақт туриб-сиз?— деди табассум билан чол.— Ухшайдими найга? Най ишини унутибмен, чамамда.

— Сиз билган ҳунарингизни унутмайсиз. Шоширмаймен, оламда ягона бўладиган қилиб ясангиз.

Чол найни такрор-такрор силлиқлади, пуфлаб-пуфлаб тозалади:

— Уста кўрган шогирд бир мақомда йўрғалар, уста кўрмаган шогирд ҳар мақомга йўрғалар, тойчоғим. Бизлар уста кўрмаганмиз-да... Майли, таваккал... Ҳозирча иш яхши кетяпти, чамамда...

Чолнинг ҳар бир ҳаракатини кузатиб ўлтирган Алишернинг назарида дарров най тайёр бўла қолса! Бироқ чол шошилмас, гўё заргардай ишларди.

— Чамамда, най тайёр бўлди,— деди тусмол билан Алишер.

— Зерикдингми, чироғим? Бир оз ўйнаб кела қол. Бу иш — мушкул бир санъат. Пардоз, андоз... Эҳ-а, ҳали пардаларни қанча созлаш даркор, тойчоғим.

— Пешинга етиб битирасизми, бобо?— сўради Алишер жиддий тусда.

— Менингча, уч кун деганда тайёр бўлур, Шерим.— деди най пардаларини эҳтиёт билан теша бошлаган чол. Най ишини алоҳида фаришталар келтирганмиш. Эзгу, табаррук иш бу. Сўфилар хонақоҳга кириб: «Ҳу, Оллоҳ ҳу, Оллоҳ!» деб зикр тушганларида, бир разм сол, болам. Улар най хусусида кўп ғазаллар ўқийдилар. Ҳофизлар найни мадҳ қилиб, чунон куйлайдиларки, эшитсанг, сел бўлурсен. Ошиқона байтлар, ғазаллар, ҳикматли гаплар кўп. Алижон! Мана бунинг маъносини чақ!

Чол мунгли оҳанг ила куйлагандай оҳиста ўқиб кетди:

*Бишов аз най, чун ҳикоят мекунад,
Аз жудоиҳо шикоят мекунад.*

Туркийсини айтсам, ўғлим:

*Тинглагил найдан, ҳикоят айлаюр,
Ул жудоликдан шикоят айлаюр.*

Чуқур сукутда тинглаган Алишернинг юрагига ширин бир ҳиссиёт қуйилиб келди.

— Ғазаллар кўнглумга чўгдай ёпишур, бобо! Қай шоир айтган экан бу байтни?

— Бузрук шоир мавлоно Жалолиддин Румий айтганлар, чироғим.

— Мавлоно Румий ғазалларини кўп эшитурмен, завққа тўлиб тошган, шўх, ҳаётийдир барчаси,— бир зум ўйлаиб қолди Али.— Бобо, Тангрим қаерда ўзи, қани? Кўп ўйлаймен, лекин англашга сира иқтидорим етмайдур.

Чол най пардаларини тарашларкан:

— Уғлон, ёшсен, фурсати келгач, ўз фаҳминг билан билиб олурсен,— дея маъноли жилмайди чол.

— Ҳамиша камсаводмен, дейсиз-у, бироқ ҳеч кимса сиздек кўп ғазал билмайдур. Ғазаллардан ўқинг яна,— ялинди Алишер.

— Чироғим, бир ўйнаб кел, хархаша қилаверсанг, найни бузиб кўюрмен. Бу ҳунар диққатталабдур.

Кампир шокосада ширчай келтириб, чол олдиға бўз дастурхон ёзаркан, Алишерға деди:

— Чопинг, Алишербегим, айвонда қаймоқли ширчай сузиб кўйдим, ичинг.

— Ҳозир келурмен. бобожон, ғазалларни ёдингизга йиғиб тургайсиз,— дея чиқиб кетди Алишер.

Нон бурдаларкан, кампир чолни койирди:

— Бола-да, ниманинг маъносини биларди, юмалоқ-ясси қилиб беринг-кўйинг-да! Узингиз ҳам хўб эзмасиз, бир қарич ғаровни саҳардан бери қиртишлайсиз. Мана бўлди, деб тутқазиб юборавермайсизми?!

— Завқу шавқнинг сири кўп,— деди чол койиган оҳангда.— барча чолғуларнинг улуғи ҳам, аълоси ҳам найдур, бир ҳафтадан ортиқ уринсам ҳам камлик қилур. Уғилчамға жобажо қилиб берсам, деган ниятим бор. Бу ўғлон, кўп синадим, катта бўлганда билгич, до-нишманд бўлур. Ҳалитдан тили тангани тешади. Кўзларидин кўкрагининг ўтини кўрурмен. Ғазалларни завқ билан тинглайдур, чолғуларға ҳаваси баланд.

— Ҳа, қўчқор бўлур қўзининг пешанаси дўнг бўлур. Зора бир ишнинг бошидан чиқса,— сўнг чолни койиди.— Қаранг-а, ўлтирган жойингиз нуқул хас-чўп...

— Бас, супуриб қўя қол, озода бўлади-қўяди.

Кампир лабини бурди-да, супургини олиб келгани ҳовлиға чиқиб кетди.

* * *

Алишер қўлиға най теккан ҳамон уни аввал онасига, отасига кўрсатди.

— Чол хўб ҳафсала қилибди,— деб қўлида айлан-тирди найни Ғиёсиддин.

— Бобом — найнинг пири.— мақтанди гурур ила Алишер,— ўзини ҳам олти кун ишладилар-да.

— Қани, чалинг, эштайлик,— дея кулди ойиси.

Алишер қизариб кетди:

— Найни устаси чалади. Дада, бир устоз топсангиз, ўргансам.

— Хўб, ўғлим, балки бир найчи топилур, суришти-рурмиз. Эҳтиёт қил,— деб отаси найни Алишерга тут-қазди.

Кўчада ўртоқлари Алишерни қуршаб олган эдилар. Етти ёшлардаги дуркунгина бир бола:

— Бизнинг найчи устод қариндошимиз бор. Хўб де-санг, ҳозир олиб борурмен. Йўқ демас, ўрганурсен,— деди ва муллаёқа бўз кўйлак устидан боғланган қийиқ-ни катталардек қунт билан қайта боғлаб олди.

— Уйи яқинми?— дея сўраркан Алишер, ойим койи-масмикан, деб ўйлар эди ичида.

— Узоқроқ-ку, аммо ҳечқиси йўқ, бир зумда етамиз. Икковлашиб пасқам, ўнқир-чўнқир йўллардан борур-дилар. Қиём, ҳаво дим эди.

— Гузар оша борсак ҳам бўлур эди, йўл бир оз айланишроқ-да. Лекин бу йўл тик кесиб чиқади, ҳозир етамиз,— дея далда берарди Алишерга ўртоғи.

— Майли, хушманзара йўл экан. Дарахтларнинг бошини қара, нақ осмонга етаман, дейди.— дея жавоб берди Алишер, Терларини қўли билан сидириб қўяр-кан.— Устод уйда бўлсин-да, шунинг хавотиридамен.

— Йўғ-е, қачон борсам, ҳамиша уйда кўрурдим, туй-дай чўкиб қолганлар...

Болалар баландликдан тик жарга тушдилар ва ло-пиллама икки хода ташланган бир ариқ олдида тўхта-дилар.

— Яқин қолди, лаҳзада етиб олурмиз,— деди ўрто-ғи сувга тикилиб турган Алишерга қараб.

— Чуқурмикан?— сўради Алишер.

— Чамамда, чуқур, тиниқлигини қара,— дея ўртоғи ҳовучларини тўлатиб, бир-икки ичиб олгач, атрофга соча бошлади.— Қани, ўтайлик.

Алишер чўчиди-ю, аммо буни ўртоғига билдирмас-ликка тиришди:

— Майли, таваккал, ўтамиз.

Бола найни Алишернинг қўлидан олди:

— Кўрқма, дадил бўл, секин бос,— деди хода устида қадам ташлагач, Алишерга қўл узатаркан.

— Йўқ, йўқ, ўзим ўтамен.— деди Алишер.

— Ҳазир бўл, сув тез,— дея липиллаганча ўтиб олди бола.

Алишер қўрққанидан оқариброқ кетган эди-ю, лекин ўзини қўлга олиб, ходага секин оёқ босди ва қандай ўтиб кетганини сезмай ҳам қолди.

— Бўш, лаванг болалар сувдан қўрқади, тетик, дадил болалар, ҳайт, дейдию сакрайди-кетди. Анча юракли экансен, Али!

Қинғир-қийшиқ, тор кўча бошидаги эшикка кирдилар.

Ховлининг бир четида пастаккина уй, ўртадаги катта тутнинг қуюқ кўланкасидаги супада лўла болишга ёнбошлаган қария хомуш ўлтирарди.

— Ассалому алайкум, устоз, саломатмисиз?— дея кўришди болалар, қўллари кўксида, таъзим билан.

— Келинлар, йигитлар, баракаллоҳ! Бу кимнинг ўғлони, яхшигина бола кўринади?— дея Алишерга тикилди у.

— Устоз, бу йигитча — менинг ўртоғим, исми Алишер. Эҳтимол танирсиз, Гиёсиддинбекнинг ўғиллари.

— Э-э, балли-балли, Гиёсиддин Қичкинанинг ўғиллари дегин? Вой-бўй, одобли, яхши бола экан. Қани, ўлтиринлар,— деб супадан жой кўрсатди.— Ия, бу найни нечун кўтариб юрибсизлар? Яхши-ку жуда!

Алишер икки қўллаб найни узатаркан, ўртоғи уни мақташга киришди.

Устоз хўб синчиклаб найни қўлларида айлантирди, силлиқлигини, қандай созланганлигини, гўзаллигини, енгиллигини — ҳаммасини кўздан кечирди.

— Қим ясаган бўлса-да, хўб билгич экан!— деди у ниҳоят.

Бола тағин тушунтира бошлади. Алишерни севинтириш учун чол найни неча кун ясаганини гапириб:

— Мана энди сизнинг ҳузурингизга келдик, най чалишни Алишербекка ўргатурсиз, рад қилмағайсиз,— деди ўртоғи катталардék жиддият ила.

Одоб сақлаб сукутда ўлтирган Алишер уялибгина мулоғим оҳангда деди:

— Эҳтимол, устознинг ишлари кўпдур, лекин найга ҳавасим тушиб қолди.

— Йўқ, йўқ, бемалол, жоним билан ўргатамен. Най ўзимизнинг қадимдан қолган чолғу. Мунгли, маъюс

қалбларнинг фироқу аламларини куйлайдур, тўй-базмларда найнинг гўзал садоси кўнгулларга завқ тўлдурадур. Ажойиб сеҳркор чолғудир най. Алишербекнинг ишқи тушибдими ўргатурмиз. Худо хоҳласа, балки машҳур мусиқий аҳлидан бўлур.

Алишер билан дўсти кулиб юбордилар.

— Санъат руҳнинг жони ва гавҳари, десам, лоф бўлмас. Лекин камина фақиру фуқаролар жумласидандурки, мана шу кулбаи вайрона бизнинг маконимиз,— деб бошини тебратди қария.— Зангилар бўлса, муттасил айшу ишратда. Во дариғ, фалак!

Алишер қизарибгина чуқур андиша билан пастанак уйга, ҳовлининг тупроғи тўкилиб турган пахса деворларига оҳиста қараб қўйди.

— Устоз, Алишернинг ихлоси баланд, меҳнатингиз зое кетмас, деб ўйлаймен. Сизнинг яхшилигингизни ҳам асло унутмайдур,— катталардек сўзларни бир-бир чертиб гапирурди ўртоғи.

— Ҳа, гапга чечансен-да, болам,— дея қўлига найни олди устод.— Мана бу мақом жиндай муқаддима, эшитинглар!

Болалар най сеҳридан маст, ўзларини бутунлай унутган ҳолда чуқур сукутда куйни тинглар эдилар. Чол ҳам бутун борлиғи шу куйга сингиб кетгандек, берилиб чаларди. Куй секин-секин пасайди, аллақайга, ҳавога учиб кетгандек узоқда тинди.

— Устод, қийиб юбордингиз!— деди ҳаяжонда бола.

— Нафасингиз яхши экан,— уялибгина деди Алишер.

— Балли, Али, дарров гапни топди. Дилдаги оҳанг нафас ила найга ўтур.

— Бармоқлар-чи?

— Бармоқларми?— кулимсираб жавоб берди Алишерга чол.— Бармоқлар куйни пардаларга солиб турадур.

Найни қандай тутиш, нечук нафас бериш ва пардалар сирини ҳақида бир оз тушунтиргач, устод Алига деди:

— Бутун сир машқда, чирогим, бир чалиб кўр,— найни узатди...

Алишер найни олиб, бир оз хаёлда сукут қилгач, лабига тутди, чалишга уринди.

— Тузук-ку,— деди бола устодга қараб.

Алишер терлаб кетган эди, найни устод қўлига тутди.

— Чакки эмас, ўғлим, ҳали ёшсен,— деди устод ва тағин ўзи найда осон бир куйни чалиб, бармоқларни

қандай юргизиш, пардаларга нафасни нечук уришни такрор-такрор уқтирди.

— Бугунча бас уч кун муддат сенга, ўғлим, яхшилаб машқ қилгач, тагин келурсен.

Икки бола ҳам хурсанд эди, одоб ва таъзим ила хайрлашгач, хуш-хандон чиқиб кетдилар.

Алишер уйда онасига, бибисига, айниқса чолга устод найчи олдига борганини, биринчи дарсни қайта-қайта мукаммал сўзлаб: «Мана, эшитинг!» дея чала бўлса-да, билгайича чалишга уринарди.

* * *

Ҳирот ҳаяжонда. Икки кун илгари Бағдоддан полвонлар келган. Ҳирот полвонлари юраклари така-пука ҳолда тайёргарлик кўрмоқдалар, халқ эса сабрсизлик билан биринчи курашни кутмоқда.

— Бугун жумъа намози куни. Жумъа намоз ўқилгач, халқ машҳур катта майдон — Майдони силоҳ шури томон оқа бошлади.

Гиёсиддин Кичкина кўркам жийрон отда, орқасига Алишерни мингаштириб келди; майдон орқасида, узоқда турган бир тўда от ёнига отини боғлаб, қамчинни эгарга қистиргач, ўглини етаклаб майдонга кирди: одамлар орасидан ўтиб, миршаблар кўрсатган йўл билан беклар, барлослар тўдасига етиб, жойлашди.

Майдон шовқин-сурон тўлқинида чайқаларди. Шаҳзода Аловуддавла, вазирлар келгач, гала-ғовур тина бошлади.

Шоҳруҳ вилоятларнинг бирида яна бош кўтарган шаҳзода билан жанг олиб борар эди.

Вазирлар ва бир неча шаҳзодалар билан бирга Аловуддавла кўринган ҳамон халқ дув ўрнидан қалқди. Аловуддавла гиламлар ила безалган равоққа жойлашиб ўтиргач, қаршида тиз чўккан барлосга, курашчилар бэшлиғига:

— Қани, полвонлар курашни бошласунлар, кўрайлик, — деб буюрди.

Қўлларини қовуштирган ҳолда таъзимда букилган барлос ўзини икки қадам орқага ташлаб, кимгадир имлаган эди, бирдан карнай-сурнай, ноғоралар садоси майдонни кўчирай деди. Кейин Бағдоддан келган араб полвонлар ва Ҳирот полвонлари сафи шаҳзода Аловуддавла олдида баланд қадларини қайта-қайта букиб, салом бергач, орқага чекиндилар. Сўнгра икки полвон

таъзим ила ўртага чиқди: бири бағдодлик, бири ҳиротлик эди.

Халойиқ ҳаяжонда, сукутда. Ҳамма ҳар икки полвонни қизиқиб кузатарди. Бағдодлик полвон новча, яғриндор, пишиқ, келишган, гавдали йигит. Ҳиротлик полвон унча савлатли эмас, бўйи пастроқ, аммо машҳур, донгдор, курашларда йиқилмаган эди.

— Бағдодлик полвон зўр ва шижоатли кўринадур. Бизники бас келурмикан, деб қўрқамен, йиқилса-я?— шивирлади ҳаяжонланиб Алишер дадасига.

— Гавдасига қарама, ўғлим, куч бўйда эмас, пайда ётади. Қолаверса машқда. Кўрамиз-да.

Алишер кураш бошланганиданоқ оппоқ оқарган, кўзларини узмай полвонларнинг ҳар бир ҳаракатини кузатар эди. Майдонда тагин бир жуфт полвон кураш бошлади. Араб ингичка, қотма, ўрта бўйли, чийроқ эди. Ҳиротлик полвон бир оз яғриндор, бақалоқ, аммо унинг қувлигини ва эпчиллигини ҳамма билурди: «Нима қиларди бу полвонча, доим чатоқ тушади», «Гирром, нуқул оёқ чалади, кўрганмиз»,— шивирлар эдилар одамлар. Ҳиротлик полвон курашнинг бошиданоқ кескин ҳаракатлар ила олишарди, кетма-кет ҳамлалар ила ҳужум қилганидан арабга бўш келмайдурган кўринурди. Бу ҳужумларга ўзини оғир тутароқ қаршилик кўрсатиб турган араб тўсатдан бир ҳамла ила ҳиротликни кўтариб олди-да, ҳавода бир айлантириб чиқди, улоқтириб ташлашга энди ростланган эди ҳамки, бирдан ҳиротлик пакана ўзини ўнглаб олиб, оёқларини ерга қаттиқ тираб олди. Ҳиротликлар нафасларини ютганича қотиб қолдилар.

— Омад!— деди кимдир шивирлаб.

— Чирпирак бўлишига сал қолди-я,— деди Алишерга ўтирганлардан кимдир.

— Ҳали кўрурсиз, «Пакана деманг бизни, кўтариб урурмиз сизни!» Қараб туринг, арабга кўрсатиб қўяди,— деди полвоннинг ихлосмандларидан биров. Жимгина пусиб, янги ҳужумни кутиб турган ҳиротлик полвон араб ҳамлага отилган ҳамон бирдан унинг оёғини чалиб юборган эди, гуп этиб, йиқилиб тушди.

— Гирром, гирром!— дея қичқирди ғазабда халойиқ.

Жаҳлидан титраб ўрнидан турган бағдодлик ўз тилида нимадир деди, лекин ҳиротлик полвон бўлса гердайдган ҳолда: «Халойиқ кўрди-ку, ҳалол кўтариб урдим», дерди уялмай.

Икки полвон тагин олишиб кетди.

— Туш, аблаҳ, ғирром, чап урдинг!— қичқирди қари полвонлардан бири.

— Ҳиротлик полвон айёрлик қияпти, дада, араб — ҳалол,— шивирлади Алишер.

— Пакананинг ғирромлиги барчага аён, ўғлим.— жавоб берди отаси.

Бир неча зўр полвонлар курашни кузатиб, атрофда оғир, вазмин юрар эдилар.

— Тезлатсинлар, кураш сусайди-ку,— деди шаҳзода Аловуддавла вазирга.

— Қани, полвонлар, илдам-илдам, шаҳзода ҳазратлари буюрдилар!— деди майдонда юрганлардан бири.

Бир-бирини синаб, бир-бирини пойлаб юрган биринчи жуфт полвонлар тўсатдан қаттиқ олишиб кетдилар. Халойиқ жим. Уларнинг ҳар иккови ҳақиқий, зўр полвон экан. Бағдодлик шиддатли ҳужумга ўтган, лекин ҳиротлик ҳам бўш келмас, ҳар иккови бир-бирига қаттиқ ҳамла қилар эди.

Араб бутун кучини йиғиб, ҳиротликни ердан узиб олди; ҳиротлик эса унинг устига мингандек кифтига ёпишиб қолган, араб полвон қимирлай олмас эди.

— Бир-бирига сира бўш келмайди-я!— деди эҳтирос билан Алишер.

Ғиёсиддин ўғлининг елкасига қоқиб қўйди.

Кураш қаттиқ бўлди. Майдонда гоҳ шовқин тинар, гоҳ ғулғула фалакка етгандек туюлар эди.

Иккинчи жуфтдаги ҳиротлик пакана зимдан чатоқ усулларни ишлатар, лекин қотма араб зўр эди. У бор ғазабю кучини бир йиғди-да, ҳиротликни икки-уч дафъа ҳавода гир айлантириб, ерга гурсиллатиб урди. Халқ орасида ажаб бўлди, дегандай кулги кўтарилди, барча мамнун эди. Пакана ўрнидан турди, ердан бошини кўтармасдан, уст-бошини қоқди, изза ҳолда ўзини четга олишни мўлжалларкан, араб полвон кулиб, унинг елкасини қучди ва ўз тилида нимадир гапириб қўйди. Сўнг у шаҳзодага яқинроқ бориб қуллуқ қилди. Шаҳзоданинг буйруғи билан унинг елкасига ипак тўн ёпилганда ва ўн таъга олтин солинган ҳамён берилганда, халойиқ мамнуният билдириб, уни узоқ олқишлади.

Биринчи жуфт паҳлавонлар кураши авжида. Иккови ҳам зўр, бир-бирини гуп-гуп ерга урар, ammo елкасини ерга теккизолмас, дарҳол бир-бирига ёпишиб, тагин чир-чир айланиб олиша бошлар эдилар.

Мана, равоқ олдиға яқин келганда, ҳиротлик полвон арабни қаттиқ бир ҳамла билан қучоғига олиб, бир айлантирди ва унга дам бермай, дарҳол чаққонлик билан ерга ётқизди. Араб ғазаб билан тўлганиб, ўзини ердан узишга уринди, аммо елкаларидан қаттиқ босиб турган рақибнинг кучига бас келолмаслигини англаганлиги учун кучдан таранглиниб турган пайлари бўшашган ҳолда шилқ этиб тушди. Ажойиб кураш эди бу! Ҳиротлик полвон пешана терини қўли билан сидириб ташлади-да, арабни турғазди; елкасидан қучоқлаган ҳолда ўзи билан шаҳзода Аловуддавла томон бир-икки қадам олиб борди, қўлини араб елкасидан олиб, қуллуқ қилди.

Ҳиротлик полвонга қирмизи зарбоф тўн ёпилгач, шаҳзода унга хушомад қилди:

— Баракаллоҳ, хўп хурсанд қилдинг! Зўр ва чаққон полвон экансен.

Оломон олқиши тинмайди, полвонга чақа-танга беришар, ҳаяжонда ўз чопонларини ечиб ёпган йигитлар ҳам бор эди. Гиёсиддин Кичкина бир тилло тангани Алишерга тутқизди. Алишер севинч ва иштиёқ ила одамлар орасидан айлана-айлана йўл топиб, полвон олдида тўхтади ва таъзимда букилиб, икки қўллаб тангани узатаркан, деди:

— Зафарингизни қутлаймиз!

Атрофдагилар боланинг одоб ва заковатидан ҳайратда эдилар.

— Офарин, ажойиб ўғлон экан!— деди кимдир.

Полвон Алишернинг елкасидан қучди.

Шу пайт бағдодликлардан бир полвон тағин ўртага тушди. Бирдан халқнинг нафаси кесилди, майдонга сукунат чўкди. Баланд бўйли, баҳайбат гавдали бу полвон майдон ўртасида бир тунж¹ ҳайкал каби турарди. Вазирлар, беклар шивирлашаркан, шаҳзода Аловуддавла секин деди:

— Тавба, бундайини асло кўрмагандурмен!

— Ҳайбати мисоли дев, мудҳиш бир маҳлуқ,— деди бош вазир.

Шу он майдонга унинг рақибни чиқди. Бу полвоннинг шуҳратини эшитмаган киши йўқ, у самарқандлик, бутун Туркистон ўлкасида тенги йўқ, ҳануз елкаси ерга тегмаган бир полвон эди. Ҳирот халқи енгил тортди: «Уҳ, бор экан-ку!»— деди кўплар.

¹ Тунж — важоҳатли.

Алишер ҳам севинган эди, у отасининг пинжига кириброқ ўлтирди. «Араблар — пайғамбар авлоди. Аммо Хиротдан то Ҳиндикушгача чўзилган буюк ўлкамизнинг ўзига хос шавкати, дабдабаси, анъанаси бор», деб ўйларди Алишер ўзича.

Майдондаги икки полвон салмоқли ҳаракатлар билан бир-бирларини синашга киришган эдилар. Уларнинг кучлари тенглигини томошабинлар пайқаган. «Арабнинг пайи пишиқ, олишиши чаққон», дерди баъзилар; «Йўғ-е, бизнинг полвон чакки эмас. кўринг, бегида гап кўп, билаги зарбдор», дейишарди бошқа бировлар. Алишер атрофдаги бу айтилган сўзларнинг ҳаммасини уқиб ўлтирарди.

Полвонлар энди астойдил олиша бошладилар. Қизгин, зўр кураш бўладиган кўринарди.

— Бизнинг полвонларимиз аксарият қувватда беназир ва қоматдор бўладилар,— дея гурур-ла шивирлади ёнидаги вазирга шаҳзода.— Самарқандлик полвонимизга разм солинг, хушқомат, ҳамладор, эти пишган.

— **Ўлкамизда зўр полвонлар бор, ҳазратим,— таъзим ила шаҳзодага мурожаат этди саркардалардан бири.— Улар кураш ҳадисини яхши билурлар.** Афсуски, Улуғбек Мирзонинг диллари ёлғиз илмга боғланиб қолмиш, сипоҳи, полвонлар билан ишлари йўқ.— Бир он сукут этгач, товушсиз шивирлади.— Самарқанд водийсини бир кун Тангрим шаҳзодамга ато қилгай.

Аловуддавла ичдан севинган эса-да, силтаб жавоб қилди:

— Ҳазрат Улуғбек подшоҳи оламдирки, эллар, қавмлар, барчаси унинг муборак илкида бўлмоғи лозимдур.— Бир зум сукут этгач, давом этди.— Ҳазрат тилсимот оламига фарқ бўлмишки, албатта, бу ислом динига хилоф. Астаффирулло, гуноҳи азим!

— Шаҳзодам, амири бузруг Темурнинг эвараси, гавҳари чароғонисиз,— деди шаҳзоданинг яқин сипоҳларидан бири.— Жаннатмонанд Самарқанд сизнинг насибангиздир.

Шаҳзоданинг юзи ёришиб кетди-ю, аммо сукут сақлади.

Кураш даҳшатли борарди. Оломон зўр ҳаяжонда, Алишер завқ ила берилиб кузатар, гоҳо отасининг қўлини олиб сиқиб, нимадир деб қўяр эди.

— Араб ҳам, бизнинг полвон ҳам мисоли дев, дада. Кураш мундоқ мудҳиш бўлурми?..

Ғиёсиддин кулди:

— Кичикликда кўп кўрганмиз, ўғлим. Шундай полвонлар бор эдики... Баъзилари оламдан ўтди, баъзилари мункиллаб юрибди. Ҳа, булар ҳам чакки эмас.

— Фаҳмимда, полвонларнинг энг зўри шулардир,— деди Алишер.

Бирдан халқ денгизида бир тўлқин пайдо бўлди шу тобда. «Шаҳзода кетди, шаҳзода кетди», деган гап бир лаҳзада оғиздан-оғизга тарқалди. Янги хабарни барча эшитган эди. Чопар келиб, шаҳзодага хабар етказган эди: қишлоқларда деҳқонлар қўзғолон кўтармиш, фалон эмиш, фистон эмиш...

Ғиёсиддин дарҳол бориб, бир неча беклар, барлослар билан гаплашди-да, Алишернинг олдига қайтди.

— Юр, ўғлим, кетдик!

Ғиёсиддин Кичкина Алишер билан тартибсиз ҳаракатдаги оломон орасидан туртина-туртина базўр от олдига етиб боргач, шошилиб уни қозикдан ечди ва ўғлини кўтариб, эгар ортига ўтқизди, ўзи энгил ирғиб отга минган ҳамон йўрға от учиб кетди. Ғиёсиддин уйга етгач, Алишерни туширди-да, ошиғич ҳолда саройга жўнади.

Алишер эшикдан кирган ҳамон онасига кураш таасуротларини гапирмоққа шошур эди.

— Афсус, қизғин кечаётган кураш зумда бузилди-да. Қишлоқлар нотинч эмиш. Ҳа, шаҳзода дарҳол ўрдага жўнаб қолди...

— Майли, азалдан шундай, деҳқон қўзғолон кўтарилади, подшо эзиб ташлайди.

* * *

Алишер янги тахтачани қўлтиғига маҳкам қистирган, шод ва мағрур, уч қадамча илгариланган ҳолда отасининг олдига борур эди. Онаси ихлос билан чўмилтириб, покиза кийинтирган. Оппоқ салла, муллаёқа кўйлак устидан энгил адрас тўн кийган, оёқларида этик. Ғиёсиддинбек ҳам соддагина, камтар кийинган. Устидан узун яктак, катта салла, оёғида маҳси-кафш, катта дастурхонга тугилган бир талай нон ва қатламанни кўтариб борар эди. У ҳам шод, руҳи кўтаринки. Боласининг салоҳиятига шубҳаси йўқ, имони комил.

Улар гузардан ўтиб, ўнгга бурилганларида, қуюқ дарахтлар орасидан мактаб кўринди. Алишернинг ҳаяжони тобора ошарди.

— Домулла мўътабар одам,— деди Ғиёсиддин ўғли-

нинг елкасини қучиб.— Ҳурмат ила салом бериб, қўлини ўп!

— Жоним билан айтганингизни бажо келтирурмен,— жавоб берди Алишер.

Гиёсиддинбек ўғлини етаклаб, мактаб хонасига кирар экан, ўқиш шовқини шартта тўхтади: болалар дув этиб ўринларидан турдилар ва «Ассалому алайкум!» дея таъзим қилгач, қайта ўринларига чўкдилар. Гиёсиддин Алишернинг қўлидан ушлаган ҳолда домулла олдига бориб, эҳтиром ила салом бериб кўришди.

— Ассалому алайкум, тақсирим!— дея Алишер эгилди-да, қизариб домулланинг қўлини ўпди.

— Баракаллоҳ, ўқишга келдингизми? Балли, ўғлон,— дея Гиёсиддинга жой кўрсатди домулла.

Қари, серсоқол, гавдали домланинг эғнида икки-уч қат тўн, бошида катта салла, улуғвор, савлат тўкиб ўлтирар эди.

— Тақсир, паноҳингизга келдик,— жавоб қилди Алишер, ҳаяжондан титраб.

— Офарин, балли. Тахта келтирдингизми? Кўп яхши. Алифбонинг аввалги ҳарфи Оллоҳнинг муборак исмидан бошланур. Бунга асло унутмагайсиз,— деди-да, домулла Гиёсиддинга қаради.— Алишербек туйғун ва заки кўринадур.

Гиёсиддин қуллуқ қилди:

— Ташаккур. Ихтиёрингизга топширдим, тақсир!— У тугунни домулла олдига сурди ва киссасидан бир тилло чиқариб, таъзим ила домуллага тутди.— Тақсир, энди каминага жавоб берсинлар,— дея қўлларини кўксига қўйди.

— Алишер мулло бўлмай!— дея жиддий ва улуғвор сўзганда дуо қилиб, қўлларини юзига суртди домулла.

Гиёсиддин ҳам унга эргашиб ихлос ила дуо қилди-да-хайрлашди.

— Бери кел, чироғим!— дея чақирди домулла болалардан бирини.

Ирғиб ўрнидан туриб, домулла олдида ҳозир бўлган болага кулча ва қатламалар тугилган дастурхонни узатди:

— Отин ойингга элиб бер ва тез қайт, уқдингми?

— Хўб, тақсир!— дея дастурхонни кўтариб югурди бола.

Шогирдлар сабоқларини сустроқ ўқир эдилар. До-

мулла узун жингил таёқни қўлига олиб, ҳавода бир айлантирди:

— Қани, илдам ўқинглар!

Ўқиш шовқини дарҳол авжга минди. Болаларнинг тоза, жарангдор товушлари хонани тўлдирди.

Домулла арча ҳиди бурқираган янги тахтага қамиш қалам билан йирик қилиб хушхат ила ёза бошлади.

— Ҳали айтганим, бу Оллоҳнинг оти, уқдингми?

— Алиф!— деб ўқиди Алишер ихлос билан.

— Бе!— деди домумла қамиш қаламни тортиб.

— Бе-е!...— деди Алишер қويدаси билан, чўзиқ оҳангда.

Домулла қирт-қирт қилиб қалам тортиб, ёза бошлади. У ўқтин-ўқтин тўхтаб, узун соқолларини силаб қўяр ва тагин ёзишда давом этур эди.

Шогирдлар ўқиш орасида бир-бирларини тутиб, зимдан хилма-хил ўйинлар, шўх ҳунарларини ҳам давом эттирур эдилар. Домумла тахтани узатур экан, Алишер суюниб икки қўллаб олди. Тахта юзи ҳарфларга тўлган эди.

— «Алиф», «бе»... Уқи, ўғлим,— дея кичкиналар қаторидан жой кўрсатди домумла.— Утиб ўлтур, эртага янги сабоқ берурмен.

Алишер севинчга тўлган ҳолда домумлага қуллуқ қилиб, кўрсатилган жойга ўлтиргач, тиниқ, баланд овозда «алиф», «бе»ни қайта-қайта такрорлашга киришди.

Пешин вақти бўлганда кичкиналар озод қилиниб, катталарга танаффус берилди. Шогирдлар шовқин-сурон ила кўчага отилдилар.

«Алиф», «бе»ни такрорлашдан томоқлари қирилган Али бир тўда болалар билан бирга ўз маҳалласига жўнади.

— Ойи, қорним оч, таом беринг!— дея онасининг қўлига тахтани тутқазди дарвозадан югуриб кирган Алишер ва дарҳол қўлларини ювишга киришди.

— Саҳардан то шомга қадар кўча-кўйда кезар эдинг. Мана энди яхши бўлди, Алигинам, пешиндан сўнгги ўйин ҳам етади.

Оппоқ сочиқ ила юз-қўлларини нари-бери артар экан, Алишер:

— Майли, мактаб улуғ даргоҳ, ойижон. кўп ҳикматларга ошна бўлурмен,— деди катталардек.

Онаси Алишернинг олдига овқат қўйиб, мамнун ҳолда қаршига ўлтирди ва биринчи сабоқ ҳақида, домумла ҳақида суриштира бошлади.

Куз фасли. Қуёш олачалпоқ булутлар орасида муҳташам кезади. Сувлар, гўё оғир уйқуга чўмгандек, ҳолсиз сузилиб оқади. Нақ алангадек олтинланган дарахтлар қимир этмайди. Қоп-қанор, ўтин-чўп ортилган арава, от, эшак, хачирларда боғдорлар шаҳар томон секин борадилар. Куз қишнинг хабарчиси, деб барча кишилар қиш ташвишини ўйлайдилар.

Кичкина Алишернинг ҳам ўзига яраша ташвиши бор. Ҳар куни эрталаб онаси бир шокоса қаймоққа юмшок нон бурдалаб, олдига қўяр, Алишер нари-бери ошалаб, тахтани жилдга суқади-да, мактабга югуради. Домулла ҳали бўйра пули, ҳали кўмир пули сўрар.

Шогирдлар домуллани ҳурмат қилар, ҳам қўрқар, ҳайқар эдилар. Барваста қоматли, ҳамиша салласи катта ўсиқ қошлари остида маънодор кўзлар...— бутун қиёфатида улуғворлик акс этади. Ўзбек тилидан ташқари, у форс ва араб тилини мукамал билар, шогирдларга бу тиллардан сабоқ берар эди. Саводи чиққан шогирдлар форс шоирларининг шеърларини бирам равон, оҳангдор ўқирдиларки, Алишер ҳавас билан тинглар эди.

Алишер тахтани сувдек билар, ҳар куни уйда сабоғини бир неча дафъа такрорлар, отаси ҳам ўқитиб тинглар, текширар эди. Аммо домулласи тушкур уни тахтадан юқорига тезроқ ўтказа қолмасди. Ниҳоят, бир кун домла Алишерни ёнига чақириб, деди:

— Баракаллоҳ, ўғлим, зеҳнинг баланд, эрта ҳафтияк келтир!— Домулланинг серажин юзига табассум ёйилди.— Расми, болалар ҳафтиякка қўшиб қуймоқ келтирурлар, уқдингми?

— Албатта келтиргумдур,— жавоб берди Алишер мамнун ҳолда.

Пешин чоғи озод бўлган болалар ҳар вақтдагидек шовқин тўлқинида кўчага отилишар эканлар, бир тўда шогирдлар Алишерни чақирдилар:

— Юр, биз билан Чорсуга. Бугун маҳбусларга жазо берилур.

Алишер бир зумгина иккиланди-да, сўнг ўртоқларига қўшилиб Чорсу томон шошилди.

Чорсуда халойиқ қалин. Камбағал деҳқонлар, чорикорлар тўда-тўда. Барчасининг юзларида қайғу, кўзларида ғазаб чақнар; тўдалашиб ивир-шивир сўзлашур эдилар. Соқчилар дўқ ва зуғум ила бировни туртиб, бировни сўкиб, қўлларида дарра, майдон ичига ўтиб олдилар.

— Вой-бў, қатор-қатор дорлар қурилибди-ку!— деди даҳшатли ҳаяжонда бир бола.

— Жаллодлар кўринмайди?

— Деҳқонларни қамоқхонадан жаллодлар келтирур,— жавоб қилди болалардан кимдир.

Алишернинг қовоғи солиқ, ҳаяжонда дорларга бир-бир қарарди. Ҳислари паришон, дорларни кўрган ҳамон ичидан титроқ босмишди. У отасидан, бобосидан, ақраболардан, ўртоқларидан дор, дарра, турли жазолар ҳақида эшитган, аммо ўзи дорни биринчи дафъа кўриши эди.

Шу тобда елкасини кимдир туртганидан қаттиқ сесканиб кетди. Ўз маҳалласидаги, меҳнатдан букчайган, кекса бўзчи унга энгашиб шивирларди:

— Оёқ остида не қилиб юурсен? Жўна уйингга! Буни дор, дейдилар!— майдон ўртасига имо қилди у.— **Ҳафта сайин бўлиб туратурган савдо бу!**

— Ёлғиз эмасмен, бобо, ўртоқларим бор, ташвиш қилмагайсиз,— жавоб берди Алишер ва катталардан эшитган ва дилига қуйиб олган иборалар ила жиддий тусда сўради.— Жаҳаннам даҳшатига ўхшайдур... Не воқеа? Қишлоқлардан келтирилиб ҳибс этилган деҳқонлар эмиш. Оч-яланғоч бу бечора камбағалларнинг жинояти не экан?

— Э-э, жужу гап кўп, жойи эмас,— шивирлаб жавоб берди бўзчи.— Золимлар бесаноқ бу жаҳонда. Камбағал деҳқонлар, чорикорлар бекларга қарши қўзғолон кўтарган эмишлар. Бу ғарибларнинг емиши арпа нон бўлса, шунга ҳам қурсоғи тўймаса, не деган нарса!.. Бекларнинг ҳар бирида минг-минг таноб ер, тиллоси сандуғига сиғмайду. Эй, фалак!

Шу пайт майдон ўртасига «Пўшт, пўшт!» хитоблари ила жаллодлар ва сипоҳилар етти маҳбусни олиб келдилар. Уларнинг уст-боши жулдур, ранглари бўздек оқарган, кишанбанд оёқлари эса қўрғошиндан қуйилгандек оғир, базўр сургаб босишур эди.

Маҳбуслар орасида ҳиротлик бир ёш йигит ва нозик қоматли, қуюқ сочлари узун, бошига қалин рўмол ёпинган бир қиз ҳам бор эди. Халойиқ бир тўлқинланиб жим бўлди, лекин бу даҳшатли сукунатни маҳбусларнинг бола-чақалари, ота-оналари, қариндош ақрабolarининг йиғилари, аламли қийқириқлари, фиғонлари бузиб тўрарди. Кўплари товушсиз йиғлар, кўзлари шишган, юзларидан томчи-томчи ёш думаланур эди. Меҳнат аҳли ва ғарибларнинг кўнгиллари вайрон, бәрчаси қайғу, ғазаб тўлқинида. Лекин тамом лоқайд, бепарво томошабинлар ҳам оз эмас. Айрим саркардалар, тўралар, савдогарлар ҳатто хушнуд гердайдан.

— Жазоси дор буларнинг! Аблаҳлар кўзғолон кўтарибди-я! Подшо ҳазратларининг ўзлари бориб, янчиб ташладилар!— деди бир ясовул.

Устида ярқироқ шоҳи тўн, оёғида ғирчиллама маҳси-кафш, бошига янги тақя кўндирган, хўроздек қипқизил бир йигит ёнидаги бировни туртди.

— Қиз билан йигитни қаранг!

— Ҳа-я, булар ошиқ-маъшуқ эмишлар,— деб кулди униси.

— Қизиқ воқеа,— деб сўзга аралашди яна бир йигит.— Иккиси ҳаммаҳалла. Йигит мадрасада ўқурди, ниҳоятда саводли, нутқи ўткур. Қиз эса офатижон. Танбур, дуторни сайратишда маҳорати беназир. Отаси ила биргаликда атлас тўқийдики, дунё кўрмаган бу каби чеварни! Саводи ҳам яхши, пича ғазал ҳам битармиш.

— Париваш рақсни ҳам билармикан?— деб сўради қулоқ солиб турган маъмурлардан бири ва акса уриб юборди.— Ия, шамоллабман, шекилли...

— Рақсда ҳам монанди йўқ эмиш. Ҳа, воқеага келайлик,— деб давом этди ҳалиги йигит.— Зангин ва давлатмандлардан бир кимса қизга хуштор бўлиб, совчи юборган. Ота-она маслаҳатлашганлар. «Бадавлат одам, бироқ бир тўйда кўзим тушган эди: қирқларга етган, чўпдек ориқ, кўзлари мунчоқдай, хунук киши. Қайдам, тилаб олган ёлғизгина фарзандимиз увол кетмасмикан?»— дебди онаси. Кейин ота-она рози бўлиб, «давлатга, олтин-кумушга кўмиласан», деб қизни кўп аврашибди-ю, қиз сира кўнмабди. «Ўзимни суйганим бор», дебди. У зангин бекнинг подшоҳимизга хешлик бир жойи бор шекилли, хуллас, қизни бузуқ, ёмон йўлга кирган, деб, унга кўп оғир тухмат қўйиб, чақибди. Подшоҳ ға-

забланибдурлар ва қизу йигитни дорга осмоққа амр этибдурлар.

— Йўқ, йўқ, ғалат ўйлабдурсиз! Қиз ва йигитнинг хатти-ҳаракати қўзғолонга муносабатлидур,— деди тағин бир киши.— Зангин бек қизга талабгор бўлган, қизнинг изига тушган, аммо етиша олмаганидан ўч олиш ниятида подшоҳга арз қилиб, уларнинг қўзғолончиларга дўстлик, ҳамфикрлик еирини очган. Ҳақиқат бундоқдур, биродар.

Шу тоб халойиқ орасида шовқин кўтарилди. Аълам ҳазратларининг ноиб подшоҳ буйруғини, маҳбусларнинг ўлимга ҳукм этилганлиги ҳақидаги фармонни келтирган эди.

— Ноиб — зарбоф тўн, шоҳи салла, калта қалин қора соқолли, яғриндор киши,— фармондаги ҳар бир сўзни доналаб, салмоқ билан ўқий бошлади. Барча сукутда, бирор киши чурқ этмас, баъзиларининг кўзлари жиққа ёш, баъзилар ўпкалари тўлиб аламдан хўрсиниб қўйишар эди.

Бўзарган, йиғидан тўлиққан Алишер дорга тикилар, қайта-қайта маҳбусларга кўз югуртирар эди. Мадраса аҳлидан бўлса керак, бир йигит унинг елкасидан қучди.

— Укам, ўзингни бос, ҳали мундоқ қабоҳатларни кўп кўурсен. Золимлар бисёру бисёр, подшоҳлик — қонхўрлик, дейдилар.

*Пешиа подшоҳон нест ба жуз жабру ситам,
Адлу инсоф ҳама зеру забар мебинам.*

Тушундингни бунинг маъносини? Форсийни билур-мисен? Туркийда:

*Подшоҳлар қилмиши жабру ситамдин ўзгамас,
Адлу инсофнинг аларда йўқлигин кўрмакда-
мен,—*

дегани. Мана, жужуқ, мавлоно. Ҳофизнинг ҳам бундоқ қабоҳатлардин қалби яра эркан.

Алишер кўз ёшларини артиб, ўпкасини босишга тиришарди.

— Оз-моз англайдурмен, жаноб, аммо сиз айтган байтнинг маъноси мен англаганимдан-да чуқурроқ бўлса керак, деб ўйлайдурмен.

— Баракаллоҳ, тийрак ва зийрак кўринасен.— деди ҳамсуҳбати тиқилинчда ҳали у оёғини, ҳали бу оёғини

Ўнглаб.— Фалакнинг гардиши қурсин! Бу ғариб деҳқонларнинг ҳеч айблари йўқ!! Ҳа, сира айби йўқ!!! Бутун бало бекларда! Чорикорлар кесакни кемирурлар десам — ёлғони йўқ. Қўзғолон кўтармай не қилсун? Ҳиротлик йигит ва қизнинг воқеаси — ғоят фаже. Булар оламда мисли йўқ, пок, асл гулдек нафис инсонлар! Булар Ҳиротда бошларига тушган офатдан қочиб, қишлоқда юрганлар. Йигит камбағалларга ёрдам бериб, ариза, шикоятномалар ёзган. Мана кўрибсизки, энди икковлари ҳам дорга тортилади. Подшоҳ ҳазратлари фармонга имзо чекканлар, аълам ҳазратлари эса бу ғарибларни ажал қўлига топширишга фатво берганлар. Шўрликлар, ўзларининг бегуноҳликларини кимга айтсинлар? Бор — етти пуштини қўллар, йўқ — ўзини ҳам қўллай олмас, деганлар. Ё раббим, ҳақиқат гавҳардирки, бир кун ошкор бўлур!

Алишер ҳайратда, эшитганларини ўзича англашга уринурди, мадраса талабаси сукут қилгач, у секин гапирди:

— Тақсир, тўғри айтурсиз, тушундим. Одамларга разм солсам, кўпчилик уларни қизганадур, йиғлайдур. Ўлим даҳшати ёмон-да! Қаранг, маҳкум этилганларнинг ранглари ўчган, гўё улар сояга ўхшайдурлар. Ҳиротлик қиз ва йигитларнинг алам-ҳасрати ичларида. Гоҳо улар ўзаро шивирлашиб қўюрлар. Кўрурмисиз, аларнинг ҳолига аҳли шаҳар йиғлашур!..— Алишернинг кўз ёшлари тагин қуйила бошлади.

Майдонга ногаҳон мудҳиш сукут чўкди. Жаллодлар деҳқонларнинг бошларига ажал қопчиқларини бир-бир кийдириб, дор бошига келтирдилар ва олдинма-кетин уларни дорга тортиб юбордилар. Тикандек қаттиқ кўзли, юзлари тошдек ёвуз жаллодлар, гўё бажармиш қабоҳатликларидан мамнун бўлган каби, мағрурона жим қотдилар. Деҳқонлар эса ўлим панжасида бўғила-бўғила типирчилаб, қаттиқ азоб чекиб, аста-секин жим бўлдилар. Жаллодлар йигит ва қизнинг қўлларини янада қаттиқроқ боғладилар. «Алвидо, азизим!» деди йигит ғурур ила. «Сен ила бирга кетмоқдамен, буни бахт билурмен. Гулдек софмиз!..» дея жавоб берди шивирлаб киз. Аламдан қорайиб кетган йигит даҳшатли ҳаяжонданми ёки ўлим олди талвасасиданми куч билан кулди: «Жоним, азизим, зулм дунёсидан қутулурмиз, гарчи...» Шу чоғ йигитнинг сўзлари узилди...

Шу чоғ майдондаги сукунатдан ортиқроқ даҳшат йўқ эди. Алишер бўздек оқарган, қаттиқ титроқда, ўқ-

дек отилиб оломон орасидан чиқиб кетди. Орқасига қарашга юраги дов бермас, тўхтамай чопар эди.

* * *

Ҳаво салқинроқ, ора-сира ёмғир томчилаб турибди. Тахтаси қўлтиғида, Алишер эшикдан кириб келди.

— Қаерларда юрибсен?— сўради ошхонадан чиқиб келаётган онаси ташвишланиб.

— Ойи, ойи!— тугулинқираб, ўпкасини босолмай, кўзлари ола-кула ҳолда деди Алишер.— Чорсуга бормишдим... Майдонда халойиқ гуж... Деҳқонларни осишди... Узим кўрдим...

Онасининг ғазаби тошиб, сўзлай кетди:

— Айтмишдим-ку, зинҳор-зинҳор ундай жойларга борма, деб. Алижон! Тўғри юр, пок бўл, жоним! Кўнглиннга бир жароҳат тушмаслигини, бир зарра чанг қўнмаслигини Тангримдан тилаймен.

Она ўғлини қучоқлаб, юзларини меҳр билан силади.

— Юрагим қинидан чиқиб кетай деди. Қочиб кетдим. Ойжон, афв этинг, энди бормайдурумен бу майдонга.

— Хафа бўлма, ювингин-да, таомга ўлтир.

Алишер тахтани тоқчага қўяркан, ошхонага кетаётган онасига деди:

— Таом емаймен. Кўнглим беҳузур...

* * *

Куз... Тўкилган япроқлардан ерларда гилам. Тиниқ осмонда қуёш ярқираб турса-да, кузнинг ўткир изғирини юз ва қўлларни ялаб, ачитади.

Кенг хонақоҳда қат-қат бўйралар устига қалин янги намат, тўрда эса ҳийлагина тутилган Эрон гилами тўшалган. Деразаларга ёпиштирилган мойли қоғозлар оша кирган қуёш нури бу катта хонада ҳокимлик қилолмас, уй нимқоронғи эди. Бу шаҳзодалар ва бекзодаларга хос мактаб. Алишер шулар қаторида деразага яқин тиз чўккан, мактабдошларининг домулла беҳабар шўхликларига, ивир-шивирларига қулоқ солмас, дарсининг зеру забари уни бутунлай банд қилган эди. Ёнида ўлтирган шаҳзода Ҳусайн гоҳо туртиб қўяр, шунда Алишер бир чўчиб тушар ва тагин мутолаага киришиб кетар эди.

Шогирдларнинг ўзаро шивирлашлари домуллага етмас, онда-сонда шовқин кўтарилгундек бўлса, домла

гуноҳкорга бир таёқ туширар ва шўхлик шу он тинар эди. Лекин дарс шовқини ҳам етиб ортарди. Биров Қуръонни, биров ҳафтиякни, биров алифбени, биров арабий диний китобларни қироат ила, биров форсий ғазалларни оҳанг билан ўқирди. Булардан қоришган шовқин қуюқ бир булут каби хонақоҳга ёпирилган эди.

Бошига қозондек салла кўндирган, қат-қат тўнларга ўралиб олган домумла вазминлик ва салобат ила ўлтирганча шогирдлардан бирига сабоқ берарди. Баъзан бек ё шаҳзодалардан бирортаси ҳурмат юзасидан кириб келар ва таъзим ила сўрашиб, пича суҳбатлашиб чиқиб кетар эди.

Шогирд шаҳзодалар руҳларига бешикдаёқ сингган ғурурни мактабда ҳам тарк эта олмас, сабоқларининг нуқтасига етар-етмас, дарҳол шивир-шивирга ўтишар эди. Буларнинг гапи — ўқ узиш, от чопиш, қилич солиш, совут-қалқон, келажакда ким қаерга ҳоким... Хуллас, бир қаричлигиданоқ тахт мўжароси...

Алишер Қуръоннинг мағзини чақишга киришарди. Форсийни яхши биларди, лекин араб тилини ўрганишга энди киришган. Туркий эса она тили; туркий байтларни зўр мароқ ила ўқир, кундан-кунга ёддан биладиган ғазаллари кўпайиб борур эди. Мақоллар, масаллар, эртакларни обдон севарди.

Тўсатдан кўчада шовқин кўтарилди, эшикда бўздек оқарган сўфи пайдо бўлди. У қоқила-суқила домумла олдига етгач ҳамон, унинг қулоғига энгашиб шивирлади. Сўзи сўзига қовушмас, қаттиқ саросимада эди.

— Барча сарой беклари, барча канизлар қора мотам либосларига бурканиб олганмишлар... Улуғбек Мирзо келар эмишлар. Шоҳруҳ подшо вафот этмишлар...— деган сўзларни аранг айтиб тугатди.

— Эй, шоҳи олий Шоҳруҳ ҳазратлари хаста эдилар,— деди домумла ва қалтираган қўлларини очиб, Қуръон ўқиди.

Жим қотган шаҳзода Ҳусайн ва барча шаҳзодалар, домумлага эргашиб қўлларини юзларига суртган ҳамон, дарҳол дув кўтарилдилар. Бир онда хонақоҳ бўшаб қолди. Мактаб саройга яқин эса-да, шаҳзодалар от устига сакраб, сарой томон чопдилар.

Алишер хомуш, жим ўлтирарди. Унга ўхшаш яна бир неча бекзодалар домумла «Озод!» дегандагина ўринларидан қўзғалдилар. Алишер Қуръонни жилдига солиб, бўйнига осди ва кенг тўнларининг этакларига

Ўралашиб, ўрнидан туrolмай, талвасалаётган домулласининг қўлтиғига кириб ёрдамлашди-да, чуқур таъзим адо этгач, кўчага югурди.

* * *

Катта майдон гавжум: Барчанинг қовоғи солиқ. Бўзчилар, косиблар, кийими йиртиқ, жулдур бўз яқтакли бечоралар кўп эди. Халқ оғзида гап кўп, шивир-шивир бир он тинмас эди:

— Подшоҳ ҳазратлари жабҳада вафот этмишлар!..

— Бойсунқур Мирзонинг кичик фарзанди, яъни набираси султон Муҳаммад Мирзо билан аъло ҳазрат жангда ғалаба қозониб, қайтар эканлар, жабҳада ҳалок бўлмишлар!

— Азонда қасрга келтирмишлар.

— Кексайиб вафот этдилар. Темурдан ҳам ортиқ яшадилар.

— Оталари ўлди, лекин дафндан илгари шаҳзодалар, султонлар орасида тахт жанжали кўтарилди.

— Улуғбек Мирзо лашкар тортиб Самарқанддан келурмишлар...

Ана шу каби сўзлар эшитилур эди.

Тўда-тўда олимлар, шоирлар, шоирнамолар ҳам шу ерда. Мана, Жомий, қовоғи солинган, улуғвор турибди. Бошида катта салла, муллаёқа олача кўйлак устидан малла тўн кийган, қўллари орқада, оғир сукутда у. «Шоҳруҳ ўлди, Темурбек салтанати шу билан тамом бўлса керак. Шаҳзодалар, беклар яна ғавғони бошлайдилар, қонли жанглар бир-бирига уланиб кетаверади. Шоҳруҳ ҳазратлари қабрга кирмай, жанжал қуюни кўтарилди. Қани инсоф, қани ҳақиқат?.. Барча инсон тупроққа киради! Бевафо дунё!!! Пуч дунё!— дея ўйларди Жомий.

Беклар, амалдорлар, қозилар, шайхлар орасида шивир-шивир кўпайган. Ҳар бирининг кўнглида ўзича тахтга мўлжаллаган шаҳзодаси бор. Шу кунларда Гавҳаршодбегимнинг макри ҳам авжида эди. У набираси Бойсунқурнинг ўғли Аловуддавлани Улуғбек Мирзодан ортиқроқ севар, бобоси ўрнига уни подшоҳ қилиш ниятини кўпдан пинҳон сақлар эди. Бир неча йил муқаддам, Шоҳруҳ оғир хаста бўлган пайтда, Гавҳаршодбегим давлатнинг буғун идорасини ўз қўлига олган, ҳатто Аловуддавла исмига хутба ўқишни талаб этган эди. Шоҳруҳ ўзи тахтни ўғли Муҳаммад Жўқиға топширишни ўйлар, аммо бу орзуси унинг фақат кўнглидагина, негаки, ма-

ликадан ҳайиқар эди. Малика бутун ҳоқимиятни эгаллаган, ҳатто девон ишларига ҳам Муҳаммад Жўқини яқин келтиришни истамасди, фақат Аловуддавла ва Абдуллатиф иштирок этардилар. Муҳаммад Жўқи Шоҳруҳдан икки йил муқаддам вафот этди. Мана энди Шоҳруҳ вафот этганда, унинг ўғилларидан ёлғиз Улуғбек ҳаёт. Набиралар эса беҳисоб, ҳар бири тахтга чангал солишга тайёр.

Шоҳруҳ жон таслим этганда, жабҳада Гавҳаршодбегим ва Абдуллатиф бор эди. Малика Абдуллатифни чалғитиш учун уни бош сардор тайин қилиб, бош туғ остига қўйди ва ундан яширин ҳолда Ҳиротга, Аловуддавлага чопар юборди. Буни пайқаб қолган Абдуллатиф дарҳол бибисини ҳибс қилишга буйруқ берди. Лекин етиб келган Аловуддавла бибисини озод қилиб, Абдуллатифнинг ўзини ҳибсга олди. Мана, Шоҳруҳнинг жасади Ҳиротга келтирилди.

Шоҳруҳ жасади Ҳиротга келтирилгандан сўнг дафн маросими теурийлар салтанатининг анъанасига мувофиқ зўр тантана ила ўтказилиб, Гавҳаршодбегим мадрасасига муваққат дафн этилди. Кичкина Алишер бу воқеаларнинг гувоҳи эди, у саройдаги ва шаҳардаги ғовур-ғувурларни мушоҳада этар, отасининг кайфиятидаги ўзгаришларни сезар, бобо ва набира тахт учун бир-бирларига қилич солишга тайёр эканликларидан унинг пок кўнгли ларзага келади. «Бу нечук бузуқлик», дерди куюниб ичида.

— Ўғлим!— деди отаси Алишерни вазиятдан жиндай оғоҳлантирмоқ ниятида.— Теуир сулоласи хотимага етди. Шаҳзодалар ўзаро қирғин бошладилар. Бу олов ичра бизга омонлик йўқ.

* * *

Қишнинг изғиривли куни қор учқунланиб турарди. Ёиёсиддин Баҳодир нақшкор кичик меҳмонхонада Мирсаид ила суҳбатлашиб ўлтирардилар. Уртадаги ёлқунланган чўғ тўла манқалдан атрофга ёйилган иссиқлик уйдагиларга ором бахш этурди.

Телпагини қошларига қадар бостирган, узун гуппи чопонда, ёнғоқ ўйнаб қайтган Алишер ишқий ва суфиёна шеърларга моҳир бир туркигўй шоирнинг ғазалини ўзича шибирлаб ўлтиурди.

— Қани, ўқинг, жиян! Баландроқ ўқинг! Биз ҳам эшитайлик,— дея сўради тоғаси Мирсаид.

Алишер ялт этиб, тоғасига қаради.

— Шоирсиз, донишмандсиз, сиз ўқисангиз ярашадур. Мен ғалат ўқишдан қўрқурмен.

Мошкичири соқолли, ўсиқ қошли Мирсаиднинг юзларига табассум ёйилди.

— Юрак ҳиссиёт ва завққа тўла. Аммо шеър айтмоқ учун ифрот, илҳом керак, жиян. Гоҳо эрмак учун қалам тортиб қўямен. Мана, менинг фаҳмимда, сен шоир бўлурсен, зеҳнинг ўткур, идрокинг баланд,— дер экан гўё Алишернинг қалбига кирмоқчидек, тикилиб қарарди тоғаси.— Форс шоирлари юксак туйғулар, теран фикрлар ила тўла ажиб шеърлар яратмишлар. Бизнинг турк шоирлари ҳам уларга эргашиб, форсий шеърлар ижод этишни одат қилиб олмишлар. Туркистон ўлкамиз водийлари, саҳролари кенг, тоғлари буюк, аҳолиси турк-ўзбекдур. Узимизга хос одатларимиз, анъаналаримиз, қўшиқларимиз, куйларимиз, дostonларимиз, эртакларимиз бор. Булар — чексиз бойлигимиз. Айниқса, тилимиз гўзал, ширин ва рангли! Жиян, ўз йўлингни топсанг, бас.

— Кўпчиликнинг кўнглидагини топиб гапирурсиз, амир. Шу одатингизни суядурмен,— деди мамнуният-ила Фиёсиддин Кичкина.— Лекин Алишер аввало ижтиҳод ила ўқисин, билимдон бўлсин. Таъби яхши, балки шеърят булоғини топур...

Кўчадан болаларнинг шовқинини эшитиб қолган Алишер шартта ирғиб туриб, кўчага югургиси келди-ю, лекин мутолаасини тарк этмади.

Фиёсиддин Кичкина ила Мирсаид суҳбати давом этди.

— Темурубек — амири бузрук беназир бир шавкатли давлат яратмишдир. Аммо соҳибқирондан кейин бу давлатга муносиб бир кимса бўлмади. Айниқса Шохруҳ Мирзодан сўнг набиралар тахт талашиб кўтарган ғавғолар аро халқ, юрт тамоман унутилмиш,— дея шошмасдан сўзларди Мирсаид.— Ёлғиз Улуғбек Мирзо соҳибқирон боболари давлатига муносиб ворисдурлар. Ул зотни илм дунёсида, айниқса-фалакиётда инкишоф нуқтасига етмиш бир олим, десак, хато бўлмағай. Аммо, афсуски, вазирлари, беклари бул адолатпаноҳ хоқоннинг қадрига етмайдурлар, барчаси жоҳилдур.

— Бутун фалокат шундадурки, бек,— деди Фиёсиддин Кичкина дард ила.— Улуғбек Мирзо фалакни забт этмиш, олим, донишманд хоқондур, аммо...— У гапидан тўхтаб, мутолаага банд Алишерга кўз ташлаб қўйди.

— Ҳа, шаҳзодалар ҳазратнинг оёғига болта урмасалар, деб қўрқамен,— Ғиёсиддин айта олмаган фикрнинг шоир айтиб қўя қолди.

— Қалб, виждон, ақл деган нарса топмайсиз, бу шаҳзодаларнинг бирортасида! Булар замонани мушкуллаштириб, лойқалатиб кетяпти, чамамда.

Шоир улус аҳволининг фожелиги, халқнинг камбағаллиги, қашшоқлиги, ғанийлар ва зангинларнинг айшишратга муккадан кетганликлари, подшоҳ бибиси Гавҳаршод ила гумроҳликда, кўрликда фақат улус тиллосини йиғишда моҳирлиги, сипоҳилар эса халқ нонини оғзидан юлишни ўйлаши ҳақида узоқ гапирди. Шоирнинг қиёфаси, товушида ички бир эзилиш, руҳий синиқлик кўринарди.

— Айтганларингизнинг барчаси ҳақиқат,— деди секин товушда Ғиёсиддин Кичкина.— Улусимиз буюк, халқимиз қобилиятлидир. Биз фақат халққа суянмоғимиз лозим.— Ногоҳ бир нарса эсига тушгандек шошилиб ўрнидан қўзғалди.— Қани, марҳамат, масжиди жомеъга юрсинлар, жумъа намозини бирга ўқийлик.

Ғиёсиддин Баҳодир, Мирсаид, шоир Қобулий тўн ва саллаларини кийиб, масжиди жомега йўл олдилар.

Алишер дик этиб ўрнидан туриб, уларга салла-чопонларини тутди...

* * *

Баҳор. Ҳамма ёқ нафис гуллар, майин кўкатлар ила яшнаб кетган. Сердарахт, кўкаламзор Ҳирот гулларга кўмилган. Дарёларнинг тўлиб-тошган чоғи. Унда-бунда, хиёбонларда ширин хаёл, илҳом оғушида шеър ёзиб ўлтирган ва шеърят мутолаасидан завқ олаётганлар ҳам оз эмас эди.

Аммо бу осойишталик узоққа бормади. Шаҳзодалар ўртасида даҳшатли жанглар, қонли урушлар борган сари зўрайиб борарди. Абдуллатиф, Аловуддавла, Абулқосим Бобур ва бошқа шаҳзодалар ўртасида тахт можароси авжга ошмоқда. Ҳирот ғалаёнда, фуқаро ташвишда. Шаҳардаги беклар, амалдорлар орасида Абулқосим Бобурнинг яширин тарафдорлари кўп эди.

Ғиёсиддин Кичкина кундагидан илгари шошилиб уйга қайтди.

— Аҳвол ёмон,— хотинига тушунтира бошлади,— барча улуғлар, беклар, зангинлар шаҳардан пинҳон чиқиб кета бошладилар. Алишер қани?— сўради у қар-

шисига келиб ўлтирган хотинидан.— Йўл тадорикни кўрмак лозимдур.

— Нима гап ўзи?— сўради ҳайратдан қотган Гулбегим.

— Подшоҳ жангда, Абулқосим Бобур бостириб келмоқда, бир томонда Абдуллатиф. Ҳиротдан бош олиб кетмасак, жон сақламоқ мушкулдур, уқдингми?

— Улиб бўлдим-а... Ҳали жанг, ҳали саройда ғавғо...— деди куюниб Гулбегим ва дарҳол уй-жойини йиғиштиришга тушди.

Ярим кеча. Гиёсиддин Баҳодир, хотини ва Алишер, сафар кийимида, тўла хуржунлар ортилган отларда, йўлга тушдилар. Гиёсиддин Кичкина аввалроқ йўлга чиққан ақраболаридан узилиб қолмаслик учун, уларга етиб олишга шошар эди.

Чол ва кампир оқ йўл тилаб қолдилар.

* * *

Гиёсиддин Баҳодир оиласини олиб, бир неча яқин қариндошлари, уруф-аймоқлари ила Ироқ томонга қочди.

Ироқнинг иссиқ ҳавосини болалар писанд қилишмас эди. Алишер тонг отган ҳамон бир гуруҳ тенгқурлари ила дарҳол кўчага отилди. Улар тўхтаган даргоҳ яқинидаги масжид атрофини айланиб, хонақоҳга ҳам бош суқдилар.

Хонақоҳда мутолаа ила машғул, танҳо ўлтирган катта саллалли, кенг оқ ятакли чол болаларнинг чуввос шовқинини эшитиб, китобдан бош кўтарди.

— Уғилларим, сўзлангиз! Қайдин келдингиз?— дея сўради чол.

Алишер дарҳол ўртоқларига қараб, барчасининг жим қотганини ва бирортасининг жавобга оғиз очмаганини фаҳмлагач, чолга яқин бориб, назокат ила таъзим қилди:

— Кўп азият чекиб, Ҳиротдан келдик, тақсир! Қари шоҳимиз вафоти туфайли шаҳзодалар аро ғавғо...— Бир оз сукутда қолди Алишер, сўнг тетик товуш билан деди.— Қирғин бошланиб кетди.

— Э-э-э...— соқолининг учини тишлади чол, бир зум сукут қилди.— Ҳм-м... «Шоҳ вафот қилди, шаҳзодалар бир-бирининг калласини учирмоқда», денглар!— дея истехзоли жилмайди ва кўзларини қисиб яна деди:— Шўх ўғлон, барчангиз туркий экансиз. Балли, ўғилла-

рим!.. Мактабга борурмисен, ўғлон?— сўради у Алишерга мурожаат этиб.

— Борурмен. «Қуръони шариф»ни ўқийдурмен,— жавоб берди Алишер жиддият ила.

— Не ергача ўқибсен?

— «Мулк» сурасигача.

Чол Алишерни ўзига яқинроқ чақириб, елкасига қоқди.

— Биз тилаганда, ёнимизга сен келиб, бизга ошно бўлдинг. Энди сен учун фотиҳа ўқурмиз.

Чол дуога қўлларини очаркан, Али чўкка тушганди ва дуодан сўнг оёқ устига қалқиб:

— Қуллуқ, тақсир!— дея Алишер қизариб, икки қўли кўксида, таъзимга эгилди.

— Уғлим, ҳовуздан сув келтиринг,— деди чол, бўсаға олдидаги обдастани имо билан кўрсатиб.

Алишер лаҳзада обдастани тўлатиб, жойига қўяркан, чол боланинг тетиклиги, кўзларидаги туйғунлик, кўнглидаги самимият мавжидан завқланган, қувонган эди.

— Офарин! Келиб тургин, ўғлим,— деди меҳр ва майинлик ила.

Болалар кўчага отилдилар. Улар яна бир масжидни, унинг бошидаги мактабни ҳам кўриб чиққач, бозорга кириб бордилар. Бозорда халқ қалин. Ари инидай бири-бирига ёндош кичик-кичик боққоллик дўконларидан тортиб, шипига қадар атлас-шоҳи қалашган дўконларнинг барчасида савдо-сотиқ бошланиб кетган. Кўча бўйи, оёқ ости, ҳаммаси сотувчилар ва харидорлар ила банд. Биров супургисининг таърифини айтиб жавраса, бошқаси саватдаги иссиқ нонни тутиб мақтайди. Мана, бир замбил хурмонинг олдида ямоқ тўнли киши вайсаб турибди:

— Қанд хурмо! Лаззатли хурмо! Таърифидин ожиздурмен, олиб қолинг!..

Болалар чуғурчуқ каби ёпишдилар:

— Менга беринг!

— Аввал менга!

— Бир мирига тортинг, ота!

Улар бир-бирларини туртиб, бирлари ортидан бирлари бўйинларини чўзиб, чақа узатардилар.

Алишер табассум ила танга узатаркан, чол сўради:

— Қаердан келгансиз, ўғлим?

— Ҳиротдан, ота. Шаҳрингиз файзли, иморатлари кўп, серсув, пок шаҳар экан. Лекин бир айби борки, мактаблари хароб, шогирдлар оми...

Хурмофуруш чол кулиб юборди:

— Эй мулло, бизда кулли оми¹.

Алишер бошини кўтариб, қуёшга қараб олгач, жиддий оҳангда яна сўз бошлади:

— Домулламиз айтганларки, илм гўё гавҳардай бебаҳо, қуёшдай муқаддас, омиллик кўз боғичидир.

Чол бир он анграйиб қолгач, Алишерга бошдан-оёқ разм солди:

— Дунё шундоқ, бўтам, тирикчилик ғами — елкамизда оғир юк. Ғанийлар,² катта-катта эшонзодалар ўқийдур мактабда. Ғанийларнинг олтини кўп, ер-суви кўп, савдоси тарақ. Ғариб, қашшоқларнинг ҳамёни қуруқ, дарди бисёр. Бу гапни зеҳнингизга тугиб қўйинг, чироғим!

Алишер қовоғи солиқ, сукутда ерга қараб турарди.

— Юр, Али, эзмаланма! — дея тортқилади ўртоқларидан бири.

Алишер кулимсираб хурмофуруш чолга бир қараб олгач, ўртоқларига эргаша югурди.

Шаҳар кезиб юра-юра болалар бир мадраса олдида тўхтадилар. Атрофидан айлангач, ичкарига бош суқдилар. Мадраса — гиштдан мустаҳкам ишланган, ёғочдан ўйма қилиб ясалган шарафа³ ва пештоқларида нақш аро битилган оятлар... Болалар бошларини кўтариб, бу нозик санъатни томоша қилдилар.

— Ажойиб санъат! Нақадар моҳир қўллар ясаган буларни! — деди болалардан бири.

— Деворлар, зиналар бари мрамардан. «Араб усталари бағоят моҳир!» дерди бобом, — деди қорача бола.

— Яхши мадраса экан! Ғанийлар бино қилган-да! — деди тагин бири.

— Э-э, буларни яратган қўллар элники! — деди кўзини катта очиб, ақлли, ҳушёр бир бола.

Алишер шарафаларнинг нозиклиги, нақшларнинг нафислиги, оятларнинг хушхат битилганига ҳайратланиб, завқ ва мароқ ила томоша қиларди.

Болалар ғанийларнинг катта дарбозали, пишиқ, мустаҳкам биноларини, камбағалларнинг кичик, заҳ, зиндон каби қоронғи, лой ва сомондан ясалган уйларини кўриб, кенг ва тор кўчаларни айлана-айлана, ҳориб қайтдилар.

¹ Кулли оми — ёппасига саводсиз.

² Ғаний — бой, бадавлат.

³ Ш а р а ф а — карниз.

Алишер отасига хонақоҳда бир чол дарвешни кўрганини ва унинг билан суҳбатини айтар экан, Гиёсиддин, ўғлининг елкасини қучиб, тушунтирди:

— Темурбек саройида олимлар ичра бир гул эди мавлоно Шарафиддин Али Яздий, машҳур тарихчи, ўғлим.

Алишер бу кимсанинг улуғлигини ўзи ҳам пайқаган экан, отасига индамай, Қуръон тиловатига берилди.

* * *

Бир кун жамоат тўпланиб, энди Ҳиротга қайтиш фурсати келганлиги ҳақида суҳбат қилишгач, озуқ-овқат ҳозирлашга, сафар тараддудига киришдилар. Бир ҳафтадан сўнг эса отларда, туяларда Ироқни тарк этиб, йўлга тушдилар.

Алишер ювош, кўркам бир саман отда борарди. Бекатлар, қишлоқлар, шаҳарлар, кичик-кичик шинам боғлар, тўлиб оққан дарёлар учрарди. Алишер йўлларда парр этиб ҳавога кўтарилган каклик, қирғовулларни, ўқдек отилиб чопган жайронларни, юксакда парвоз қилган бургутларни ҳавас ила томоша қилиб борарди.

Йигитлар баъзан ўқ узиб, жайронни қулатурлар ва хуш манзилларда жамоат оромга тўхтаганда кабоб қилурлар, мой жаз-жаз ўтга томганида таралган хуш бўй бутун ҳавони тўлдиради. Тунлари осмон одатдагидан кенг, юлдузлар паст кўринур, катта баркашдек ой эса гўё карвон ила бирга сузгандек туюлур эди. Алишер эшитган араб куйларини, эртаklarини такрор-такрор кўнглидан кечириб борур эди.

Мана, аста-секин уни ширин мудроқ босди; оҳиста чайқалиб бораркан, жилов ҳам қўлдан чиқди; қаттиқ уйқуга чўмди. У ўзининг от устидан қандай ва қачон тушганини сезмади, йўлда ухлаганича ётар, карвон эса суръатини бузмай, ўз йўлида давом этар эди.

Хушёр от таққа тўхтаганича туриб қолди. У боланинг бошида узоқ турди-да, атрофда оҳиста айлана-айлана ўт чимдий бошлади. Алишер тўсатдан сесканиб бошини кўтарар экан, бепоён саҳрода ёлғиз ўзию саман отидан ўзгани кўрмади. Қуёш ҳануз уфқдан бош кўтармаган, боланинг вужуди салқин тонг шабадасидан жунжиккан эди. Сакраб, ҳаяжонда ўрнидан турар экан, от ҳам кишнаб, олдига етиб келди. Аҳволни шу ондаёқ англаган туйғун Алишер дарҳол отнинг жиловини тутди.

лекин эгарга қандай қилиб минса экан? От туя эмаски, уни чўктирса. Атрофга аланглаб, кўз илғар жойда бир харсанг тошни кўрди-да, отни ўша томонга етаклади. Миниб олгач, чоптириб кетди.

Еш чавандоз бошидаги кўркам қалпоғини баъзан қўли билан бостириб қўярди. Ҳаво майин, мусаффо. Уфқда энди пайдо бўлган қуёш дилга ёқимли эди. Узоқда аллақандай туташ чодирлар кўрингандай бўлар, бир қарасаки, ҳеч нарса йўқ, фақат сароб...

Жамоат қўнган манзилга етиб келганида, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб юрган ота-онаси уни галма-гал қайта-қайта қучоқладилар.

— Неча йигитларни от чоптириб жўнатдим, кўзимиз йўлда тўрт бўлди, ҳануз бирортаси қайтмади.

— Бепоен саҳрода тентираб юргандурлар. Чакки қилибсиз, мана, ўзим топиб келдим-ку,— деди Алишер ва ухлаб қолганида отдан йиқилганини ва ерда қанча замон ухлаб ётганини ота-онасига сўзлаб берди.

Йўл азобини торта-торта жамоат охир Ҳиротга етиб, ҳамма уй-уйига тарқалди.

— Йўлингизга интизор, пойлаб ётибмиз,— деди севиhib қаршилаган чол Гиёсиддин билан кўришар экан.

— Қани, гапиринг, бобо, яна не воқеалар ўтди Ҳироти азимда?— дея Гиёсиддин Кичкина чол қаршисига жойлашиб, тиззаларини уқалади.

— Ҳирот, бир боқсангиз, чўғда, бир боқсангиз, сувда бўлди. Мана, эртага ўзлари айланиб кўрурлар. Култепа, хароба кўпайди... Шаҳзода дегани борки, бир-биридан тахтни қизганиб, қилди қирғинни — қилди қирғинни!.. Халқ мутгасил таланди, бераҳмларча...— чол Гиёсиддин оиласи ила ҳижратда эканида Ҳиротда бўлиб ўтган воқеаларни сўзлаб берди.

Гиёсиддин Кичкина сукутда тинглаб, гўё бу даҳшатли воқеаларни ўзи кўргандек ҳис этар, барчаси унинг кўз ўнгидан бир-бир ўтар эди.

— Ҳали қарабсиз — тахтда Аловуддавла, ҳали Улуғбек Мирзо келиб, Абдуллатифни ўтқизиб кетади. Ҳаммаси оч бўридек чор тарафдан ёпишади. Тож-тахт ғалваси халқнинг тинкасини қуритди. Абулқосим Бобур юракли, ўткир одам, эҳтимол замоннинг лойқаси энди чўкса, Гиёсиддинбек.

Гиёсиддин Кичкина индамади. Бирдан ўрнидан қўзғолиб, таҳоратга киришди: масжидга, намозгарга шошилар эди у.

Алишернинг онаси кампир ила биргалашиб, уй жиҳозларини жой-жойига ўрнатиш, гилам, кўрпачаларни ёзиш билан овора эдилар.

Алишер кўчага отилди. Майдончада бир тўда бўзчопон, йиртиқ кафш судраган юрт қиз ва ўғлонлари чиллак ўйнар эдилар. Алишер ҳам эҳтирос ила ўйинга киришиб кетди.

* * *

Алишер мактабдан қайтгач, жилдни қозикқа илиб, онаси олдига қўйган шўрвани нари-бери ичган бўлди-ю, шошилиб ташқарига югурди.

Чол аллақандай мунгли оҳангни ўзича хиргойи қилиб, юганни ямамоқда эди.

— Хўш, қалайсиз, бобо? Юганни тузатяпсизми?— сўради Алишер.

— Эрмак-да, эрмак, Шерим,— деб ҳар бигиз тортганда, нафасини ютиб, қўшиқни бир он кесар эди чол.

— Бобожон, ҳали-чи, мактабдан қайтар эканмен, Абулқосим Бобур подшоҳга дуч келдим. Отининг кўрки-савлатига тўймадим, гўё дулдул дейсиз, туёғига қадар тилло билан безатилган. Подшоҳнинг салласида чақнаган гавҳардин шуълалар олтин ҳалқалардек тўкилиб борурди. Атрофи тўла вазирлар, беклар...

— Э-э-э, тойчоғим-ей, подшоҳларнинг бири келиб, бири кетаверади. Сен мулло бўл, илмнинг конини топсанг, бахт жиғаси доим бошингда бўлғай!

Алишер чолга илтимос қилди:

— Бобо, сиз Ҳиротдан силжимадингиз. Не жанглар бўлди, эшитгим келур, сўзлаб берсангиз?

— Э, чироғим,— деди чол узун сўлиш олиб,— бу дунёда бир отанинг болалари бир-бирига ёв. Шохрух юртни тинчитгандек бўлган эди, вафот этгани ҳамон, ё раббим, бу қандай гап, дафндин илгари жанг бошласалар-а! Темурбек замонида дов йигит эдим. Ҳиндистон жангларида қилич тортган сипоҳиларнинг бири эдим. Ҳиндлар фил устида жанг қилур эканлар. Тоғдай-тоғдай филлар... Даҳшат... Пиримқул шаҳзода полвон йигит эди, филларга шердай сапчирди... Темурбек жангни хўп билурди... Э, болам, кўп кўрдик, умр бир тошқин дарёдек оқди-кетди. Бургутдек пар этиб фалакка парвоз қилдигу тушдик мисоли. Ҳодисалар, воқеалар мўл, кўзимни юмсам, булутдек карвон-карвон ўнгимдан ўтади...

— Сўзланг, бобо,— ялиниб сўрайди ҳаяжонда Алишер.— Жанглардан сўзлангиз, жанглардан!

— Хўп, ўғлим... Бир томонда — Улуғбек хоқон ила Абдуллатиф, бир томонда — Аловуддавла бибиси Гавҳаршодбегим бошлиқ. Даҳшатли жанглар бўлиб, Улуғбек Мирзо ғолиб келди. Аловуддавла бибисини сургаб қочди. Улуғбек Абдуллатифни Ҳиротга ҳоким қилиб, Гавҳаршод мадрасасидан отасининг жасадини олиб, Самарқандга жўнаган эди, икки ҳафта ўтмасдан, Абулқосим Бобур келиб, Ҳиротни босди. Абдуллатиф яна чекилди. Аммо эшитишимга қараганда, Улуғбек билан Абдуллатиф, яъни ота-бола ўртасида ҳам низо чиқмиш. Шаҳзодалар орасида энг қабиҳларидан бири Абдуллатиф бўлди. Шайхлар, шайхулисломлар Абдуллатиф томонида эмиш. Чамамда Улуғбек Мирзони даҳрий дермишлар, астағфирилло!..— чол ҳикоясини сўзлаб битира олмай, узун «уҳ» тортиб, тўхтади.

Қовоқлари солиқ, таажжуб ва ҳаяжонда ўлтирган Алишер аста кўчага чиқди. У энди болаларга қўшилиб, ўйинга кириша олмади. Кўнглида бир олам фикр тўфони, кўзларида сирли ҳаяжон ёлқини, баъзан хаёлчан, бир зум ўлтириб қоларди.

Келажакнинг буюк шоири балки шу он кўнглида шеър тўқур эди...

1967 йил.

«БОЛА АЛИШЕР» ҚИССАСИ ВА УНИНГ МУАЛЛИФИ ТУҒРИСИДА

Иссиқ қайтиб, салқин шабада эса бошлади. Кўкда бирин-кетин юлдузлар пайдо бўлиб, ойнинг олтин ўроғи порлаб юборди. Бундай завқли оқшом нашидасини ям-яшил гилам билан қопланган томларга чиқиб, туйсангди, киши! Ошхона бўғотига тиралган нарвондан чиқдингми, бир-бирига уланган лойсувоқ томларда юриб, бутун Эски шаҳарни кўришинг, умрингда кириб кўрмаган ҳовлиларни тепадан кузатишинг мумкин. Боғли-боғсиз ҳовлилар ҳам гапми?! Сенга кўз қисиб турган юлдузларни ва улар орасида аста майин сузиб бораётган, ойнинг олтин қайиғини томоша қилишга нима етсин!

Шаҳодат тенгдошлари — ёш жувонлар ва маҳалла қизлари билан Говкушнинг узала кетган томлари устида бир қўли билан Исани ушлаб, иккинчи қўли билан Мусани кўтарган ҳолда юлдузлар оламини томоша қилар экан, кимдир:

— Ана, Етти қароқчи!— деб қичқирди.

Яна кимдир:

— Ана, Олтин қозиқ!— деди.

Шу тарзда юлдузлар билан танишув бошланди. Шу пайт қўшни қиз:

— Ҳаммаси оймомадан ўтаверсин! Ялтиллаб, нур сочишини қаранг!— деди.

Чиндан ҳам, секин-аста тўлишиб бораётган ой бу гўзал оқшомнинг зийнати эди. У бугун нима учундир одатдагидан кўра пастроқда олтин кулгисини сочиб, жилмайиб турарди. Худди қўлингни узатсанг, етадигандек... Муса жажжи қўлчаларини ойга узатиб, ойсига ялинди:

— Ойи, оймомани олиб беринг!

Қани энди ўрилчанинг илтимосини бажариб бўлса! Ой бир бош узум эмаски, уни ишкомдан узиб, Мусанинг қўлчаларига тутсанг. Ойни олиб бериш мумкин эмаслигини Муса билмас эди. Шунга қарамай, оймомани ўз қўлчаларига олиб, силаб-сийпалаб кўриш истаги болани тарк этмади. Ойга бўлган сеҳрли муҳаббат унинг жажжи юрагида кундан-кўнга ўсиб борди. У ҳатто катта йиғит бўлиб, ақлу ҳушини йиғиб, шеър ёза бошлага-

нида ҳам ана шу ойпарастлик кайфияти унинг вужудини тўлдириб турди ва у ўзининг илк шеърлари тагига «Ойбек» деб имзо қўядиган бўлди.

1

Муса Тошмуҳаммад ўғли Ойбек XX аср ўзбек адабиётининг ёрқин юлдузларидан биридир. У гарчанд Гафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳорлар авлодига мансуб бўлса-да, айни пайтда Абдулла Қодирий, Фитрат ва Чўлпонлар авлодини ҳам ўзаро бирлаштириб туради. Шу маънода Ойбек катта авлод билан кичик авлоднинг ўзаро туташган нуқтасида чақнаб турган юлдузидир.

Ойбек 1905 йилнинг 10 январида Тошкентда дунёга келди. Бу вақтда Анҳор Тошкентни иккига — Эски ва Янги шаҳарларга ажратувчи чегара бўлган. Эски шаҳар ҳам бир қанча даҳалардан ташкил топган. Ана шу даҳалар орасида Шайхантоҳур даҳаси алоҳида ижтимоий ва маданий мавқега эга бўлган. Тошкент жадидларининг бўлажак отаси Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли шу ерда истиқомат қилган.

Ойбекнинг ота томондан яқин қариндошлари тўқимачилик билан, она томондан уруғлари эса маҳсидўзлик билан машғул бўлганлар.

Ойбек болалик ва ўсмирлик йилларида ана шундай ҳалол меҳнат билан турмуш тебратган кишиларни кўриб ўсди.

Рус капиталининг Ўзбекистонга кириб келиши орқасида асримизнинг ўнинчи йилларида бўзчилик ҳам касодга учради. Русиянинг тўқимачилик ривожланган шаҳарларидан келтирилган моллар бозоргир бўлгани сабабли Тошмуҳаммад аканинг бўзчилик ҳунари синди. Шундан кейин у ота касбни ташлаб, боққолчилик кўчасига кирди. Нималарнидир олис қишлоқларга олиб бериб сотадиган, орттирган пулини бир ой-ярим ой деганда уйига олиб келадиган бўлди. Шаҳодат опа ҳам ишсиз ўтирмади. Бу мунис аёлнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ эди: у гоҳ дўппи, гоҳ жияк тикар, бу меҳнати орқасидан тушадиган уч-тўрт чақани ҳам рўзғор деган очопат кўрдим демас эди.

Ҳаёт ана шу оқимда, ана шу тарзда кечди.

Еш Ойбек гоҳ онаси бағрида, гоҳ маҳсидўз буваси ва тоғалари ёнида, гоҳ отасининг қозоқ овуллари оша

Ўтган йўлида халқнинг машаққатли ҳаётини ва шу ўзига яраша қувончли дамларни кўриб ўсди. Бу ҳаёт дарахти Навоий яшаган замонлардан бери шундай шовуллаб, бойлар ва камбағаллар қўшиғини айтиб келарди.

XX асрнинг дастлабки йилларидаги халқ турмуши манзараси шундай лавҳалардан иборат эди. Шунинг учун ҳам Ойбек ҳаётнинг паст-баланд зиналардан иборат эканига болалик чоғиданоқ кўникиб ўсди.

Ойбек болалик кезларига оид яна бир хотирани яхши сақлаб қолган. Бу — унинг эски мактабга борган биринчи куни. Салқин куз кунларидан бири эди. Адибнинг она томонидан бобоси шундоқ ёнгиналаридаги Оқмасжид маҳалласида жойлашган мактабга бошлаб борди.

«Домла,— деб эслagan эди Ойбек шу кунни,— одатдагидек сипоҳгарчилик билан, лекин мулойим бўлишга ҳаракат қилиб, бамайлихотир совға-саломни қабул қилиб олди ва бобомни миннатдорчилик билан дуо қила бошлади. Қария ҳам унга хушмуомала билан менинг исмим Муса эканлигини айтди. Домла, албатта, мулла бўлишимга ишонч билдирди. «Ўғилчани сизга, сизни худога топширдим,— деди бобом домлага,— уни бир одам қилиб беринг. Эти сизники, суяги бизники» ва хайрлашиб, қуллуқ қилиб чиқиб кетди.

Мактаб шифти паст, чангиб кетган ерда увада бўйра солинган катта бир хонадан иборат эди. Хонада шовқин-сурон авжига чиққан эди. Етти ёшдан ўн етти ёшгача элликдан ортиқ боланинг ҳар қайсиси ўз ҳолича алланарсаларни ўқишарди. Қичкинтойлар айрим сўзларни тўхтовсиз бақириб такрорлар, каттароқ ёшдагилар машаққат билан Қуръондан баъзи оятларни ҳижжалар, янада каттароқлари диний қондаларни дадил қайтаришар, энг катталар эса Навоий ва Сўфи Оллоёрнинг ҳамда форсий тилда Хожа Ҳофиз ва Бедилларнинг ғазалларини ёддан қироат қилар эдилар».

Кунларнинг бирида Муса Сўфи Оллоёр ҳикматларини ўқир экан, уни зимдан кузатиб турган домла, «Сувдай силлиқ ўқийсан, балли, балли, ўғилчам!» деб тасанволар айтди. Шундан кейин унга Алишер Навоий асарлари билан учрашиш имконини яратди:

— Эртага Навоийни бошлаймиз,— деди у.— Лекин шарт шуки, ёғлиқ ош, бир сават нон, кейин суврати каттакон пул... Уқдингми?

Эртаси Мусанинг онаси унинг қўлига бир сават нон

билан беш сўмми, пул берди. Муса жилдга Навоий ғазалиётини солиб, мактабга хушнуд йўл олди. Домла толибнинг қўлидаги китобни олиб, пастаккина тахта устига қўйди-да, «Қани, бошлаймиз, бисмиллоҳир роҳманир роҳийм!» деди ва салмоқ билан ўқий бошлади:

Ашрақат мин акси шамс ул-қаъси анвор ул-худо,
«Ёр аксин майда кўр», деб жомдин чиқди садо...

Ойбек кейинчалик Алишер Навоий билан бўлиб ўтган ана шу биринчи «учрашув»ни эслаб, бундай ёзган: «Кўнглим равшан бўлиб кетади, рамзлари, ҳикматлари, пишиқ, рангдор қофиялари гўё кўнглимга тўлади. Байтлари ишқий, фалсафий, чуқур мазмунли.

— Навоийнинг ғазаллари ишқий, аммо у Оллоҳнинг ошиқи, шу сабабданким, байтлари пок муҳаббатни куйлайди. Ўқий бер, бориб-бориб тушунасан,— дейди домлам.

Ҳақиқатан, Навоий менда пок севги яратади. Унинг шеърларини завқ билан, чуқур ҳис билан ўқийман. Пок муҳаббатни, чуқур маънони, ёқимли ҳисни илк дафъа Навоийдан ўрганаман».

Алишер Навоий ва унинг улуғ шеърияти шу тарзда Ойбек ҳаётига кириб келди.

2

Тошкентнинг Урдадан Ҳадра майдонига қадар бўлган қисми азал-азалдан шаҳар маркази бўлиб келган. Русия Туркистонни босиб олиб, Анҳорнинг нариги соҳилида Янги шаҳарни барпо этгач, маҳаллий аҳоли секин-аста шу марказдан узоқлаша бошлаган. Аммо шунда ҳам Шайхантоҳур даҳаси ўзининг марказ сифатидаги вазифасини асло унутмаган. 1905 йил инқилобидан кейин Туркистонда пайдо бўлган жадидчилик ҳаракатининг Тошкентдаги ўчоғи ҳам худди шу ерда эди.

Тошкент жадидларининг отаси Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг уйи Шайх Хованди Тоҳур мақбарасининг яқинида бўлган. Говкушдан узоқ бўлмаган бу маскан тошкентлик зиёлилар учун қутлуғ маскан ҳисобланган. Ҳатто 1910 йилда Тошкентга келган Ҳамза ҳам шу ерда Мунаввар қори билан ҳамсуҳбат бўлган ва бу суҳбат унинг ижодида, дунёқарашида катта ўзгариш ясаган. Мунаввар қори нафақат Ҳамзанинг, балки тошкентлик аксар жадидлар ва шоирларнинг ҳам том маънода пири эди.

Жадидлар 1910—1912 йилларда Тошкентда китоб

дўқони, қироатхона, «Турон» театри ва қатор савти усул мактабларини очдилар. Уқиш-ёзишни севиб қолган Муса Ҳадрадаги трамвай тўхтайдиган жойда очилган кичкина китоб дўқончасига бориб, акасидан ялиниб-ёлвориб олган пулига жадид китобларини харид қиладиган бўлди.

«Дўқончада китоблар кўп,— деб тасвирлайди ёзувчи ўша кезларни «Болалик» қиссасида.— Улар орасида Авлонийнинг шеърлари, «Ойна» журнали, биринчи, иккинчи, учинчи синф дарсликлари, Мунаввар қорининг намоз, рўза ва ахлоқ ҳақидаги насиҳатлари, самарқандлик машҳур домла Васлий жанобларининг шеърлари, Ҳамзанинг миллий ашулалари, куйлари, машҳур шоир Сирожиддин маҳдум Сидқий-Хондайлиқийнинг «Тоза хуррият» китоблари турибди. Қани пул бўлса-ю, ҳаммасини олсам.

— Амаки, менга «Равнақ ул-ислом»ни беринг, ана турипти, Тавалло мажмуаси!— дейман китобфурушга.

Совуққина, бадбашара, аммо олифтанамо сотувчи полкадан китобларни олиб, олдимга ташлайди. Китобнинг нархини қарайману бор пулимни сотувчига тутқазиб, уйга югураман.

Айвонда мук тушиб, Таваллонинг шеърларини ўқишга киришаман. Ҳажвий шеърларида эски одамларнинг тўй-ҳашамларини хўп танқид қилган. Кўпгина шеърларида ҳаёт лавҳалари, манзаралари яхши тасвир этилган. Менга жуда қаттиқ таъсир этади. Тўю базмлар, бойларнинг фисқу фужури, халқнинг саводсизлиги, маданиятсизлик, қолоқлик тўғрисидаги ҳар хил ўткир иборалар менга ғоят таъсир қилади. Айниқса мактаб масаласи, театр ҳақида, ёшларнинг биринчи марта томоша қўйганлари ҳақида ёзганлари ғоят таъсирли. Уқийман, диққат билан, берилиб узоқ ўқийман. Баъзи шеърлари эса юзакироқ кўринади. Аммо ҳажвлари ўткир, сўзлари юракдан айтилган, самимий.

Эшикдан Турғун кириб келади:

— Хўш, нима қилиб ўтирибсан? Яна шеърми? Э-э! Бас-э, жинни, юр, гузарга тушамиз.

Мен куламан.

— Э, қўй-э, эртага тушамиз. Таваллони эшитганми-сан? Хурофоту жаҳолат, эски одатлар, бидъат ишлар, ҳаммасини қотириб ёзипти.

Турғуннинг жаҳли чиқади:

— Уртоқ, юр, чопиб ўзишамиз. Бу нарса — полвоннинг ишидай зўр иш.

— Хўп, ўртоқ, эртага. Утир, шу китобдан ўқиб берай,

хўпми? Шеърнинг яхшисидан ўқийми?— дейман китобни варақлаб.— Қани, ўтир.

Қовоғи солиқ ҳолда Турғун айвоннинг четига омонат ўтиради. Мен ҳаяжон ва мароқ, кўтаринки руҳ билан бир шеърни ўқий бошлайман:

*Ешлар, бугун билинғиз, ҳиммат, ғайрат
қилинғиз,
Мақтаб сари юринғиз, ўтмасин ой, йилинғиз.*

*Кўчада юриб бекорга, бедона, каклик боқарга,
Чиқишиб самоворга ўтмасин ой, йилинғиз.*

*Белбоғни катта бойлаб, орасига пул жойлаб,
Кабак эшигин пойлаб ўтмасин ой, йилинғиз.*

*Элни кўриб уялмай, бир зарра ибрат олмай,
Тиромвойдан тушолмай ўтмасин ой, йилинғиз...*

*Кўзларни эмди ёшланг, пиво, ароқни ташланг,
Ешларни йўлга бошланг, ўтмасин ой, йилинғиз.*

*Бизларни Оврупода юргизмаюр пиёда,
Кўкрак очиқ ёқода ўтмасин ой, йилинғиз.*

*Оламда бизму танҳо, кўз борми ёки аъмо,
Будир сиза Тавалло, ўтмасин ой, йилинғиз.*

— Қани, айт, маъқулми?— сўрайман шеърни туга-тиб.— Тавалло, менимча, зўр шоир!— дейман жиддий ҳолда.

Турғун диққат билан тинглаб, маъзини чақиб ўтирган бўлса керак, таъсирланиб гапиради:

— Трамвай тўғрисидагини бошлаб айтипти, жуда дўндирипти! Трамвайда ҳар хил фисқу фасод гаплар сероб. Тавалло жаноблари ҳам эшитганларини ёзган-да. Қизиқ воқеалар ачиб ётипти. Эсиз-эсиз, ўқимадим-да, мулла бўлсам, ҳаммасини қойил қилиб ёзардим-а! Қани, яхшисидан ўқи!— дейди Турғун жойлашиб, чордона қуриб.

Мен китобни варақлаб, айрим жойларини аввало ичимда ўқийман, кўздан кечираман. Шеърлар рангдор, жонли, тили ўзига хос, равон...»

Говкушда — бўзчилар ва маҳсидўзлар маҳалласида туғилган, бутун хаёли машаққатли турмушни тебратиш дардида бўлган кишилар ўртасида яшаган Мусада ёл-

қин сўзга, шеърятга, Алишер Навоий ҳазратларига муҳаббат қаердан пайдо бўлди экан?..

3

«Болалик» қиссасида уч ажойиб аёлнинг тасвири бор. Бу тасвирлар мазкур аёллар тўғрисида, уларнинг Муса қисматида ўйнаган роли тўғрисида муайян тасаввур беради.

Мана, адибнинг бувиси тасвирланган лавҳа:

«Бувимнинг бутун гапи фақат тирикчиликдан. Унинг гапида мақоллар, турли ажойиб иборалар устма-уст қўйилиб келаверади. У новчадан келган, бақувват, пишиқ, лекин чўпдай ориқ. Бобомга ўхшаш мункиллаган эмас, тириккина кампир, ҳасса тутмайди. У ҳеч тинмайди: нон ёпади, олов ёқади, ҳовлини қиртишлаб супуради, наматларни қоқади».

Мана, Мусанинг онаси:

«Онам бояқиш бугун ниҳоят хафа. У ўрта бўйли, ориққина, рангбоши дурустгина, меҳнаткаш хотин...

...30 июль куни. Баландмачитда тумонат халқ сайловга йиғилган. Сайлов натижасидан мамнун уламолар «Иброз ташаккур», деб ташаккурнома босиб тарқатдилар. Болалар, ўртоқларимдан бири «ўқи» деб менга бир нусха тутқазишади. (Мазмуни диний эканини биламан, лекин тафсили хотирамдан чиқиб кетган. Яқинда онамдан қолган эски китоблар орасидан қидириб топдим...)».

Мана бу эса Мусанинг онаси:

«У жуда доно қиз. Навоий, Машраб, Ҳофизларни майин, ёқимли овози билан, чиройли оҳанг бериб, жуда равон ўқийди. Мен унинг пинжида жим қулоқ солиб, узоқ тинглашни яхши кўраман».

Ойбекнинг бу уч лавҳани чизишдан мақсади бутунлай бошқа бўлса-да, улар адиб қалбига илк бор адабиётга меҳр уруғларини сепган кишилар тўғрисида маълумот беради. Адибнинг онаси Шаҳодат Назар қизи анчагина саводли бўлиб, Аҳмад Яссавий ва Сўфи Оллоёр хикматларини, «Бобо Равшан», «Зарқум» сингари халқ китобларини ўқишни севган, уларни шунчаки ўқибгина қолмай, бу асарлар бағрида ётган сеҳрли нафосатни бутун қалби билан туйган. Ойбек бир шеърда онасини эслаб, бундай манзарани чизган:

*Қаҳратон қиш... Совуқ... Титрар қўлларинг,
Тутолмас игнани... Улик бир кеча*

*Илиқ нафаслари сўнган танчага
Ётқизгач бизларни, очиб китобинг —*

*Ўқирдинг ичингда... Мендан-да уйқу —
Қочарди... Боқардим маънос, жимгина.*

*Болалик севгим-ла, олтин севгим-ла...
У онлар кўнглимдан ўчмайди мангу!*

*Варақлар бетига думаланарди
Рухнинг косасига тўлган инжу-ёш.*

*Ҳовлида қутурган шамол ва қорди,
Юзингда бир қўрқув сирлар аралаш.*

*Баъзан йиғилишиб қиш оқшомлари,
Сени тинглашарди қўшнилариимиз:*

*Қизлар, келинчақлар ва кўмшик, қари —
Кампирлар... Ҳаммаси чурқ этмай, тилсиз...*

Ойбек ана шу она туфайли, гапида мақоллар, турли ажойиб иборалар қўйилиб келган бувиси туфайли, Навоий, Машраб, Ҳофизларни чиройли оҳанг бериб ўқиган опаси Каромат туфайли болалик чоғидаёқ нафис сўзни, шеърни ҳис эта ва уларга ихлос қўя бошлади.

Адабиётшунослар одатда бирор ёзувчининг адабиёт оламига кириб келиш йўлини кузатар эканлар, унинг ё Чеховни, ё Пушкинни ўқиш орқасида ижодкор бўлганини айтадилар. Ҳолбуки, Ойбек сингари адибларнинг ҳаёт ва ижод йўли, адабиётга меҳр улар вужудига она сути билан кирганини кўрсатади. Ва бунда катта ҳақиқат бордир.

4

Хуллас, Ойбек эски мактабга боргунга қадар ҳам Яссавий ва Оллоёр ҳикматларини, Навоий ва Ҳофиз ғазалларини, халқ китобларини озми-кўпми билган, уларни ўқиш кишига маънавий озиқ беришини тушунган бола эди.

Афсуски, бизнинг эски мактаб тўғрисидаги тасаввуримиз совет мафқураси таъсирида нотўғри шаклланган. Эски мактаб, большевиклар таъкидлаб келганидек, бо-

лаларга фақат диний билимлар бериш билан чекланган эмас. Бу мактабда таҳсил кўрган ёшлар араб, форс тилларидан ҳам яхши хабардор бўлганлар, мумтоз адабий меросга ҳурмат руҳида тарбияланганлар. Шунинг учун ҳам «мадраса кўрган» ибораси юксак маданиятли кишиларга нисбатан қўлланиб келинган.

Ойбек ҳам эски мактабда ўқир экан, ўзидаги адабиётга бўлган майлини ошириш, ўзбек мумтоз адабиётининг пурҳикмат сиймолари ижоди билан озми-кўпми танишиш имкониятига эришди. У кейинчалик, Октябрь тўнтариши натижасида очилган «Намуна» номли янги мактабда таҳсил кўрар экан, Мунаввар қори сингари донишманд муаллимлардан кўп нарсаларни ўрганди. 1921 йилдан бошлаб эса Навоий номидаги таълим ва тарбия техникумига кириб ўқишни давом эттирди.

Бу, иқтисодий жиҳатдан ғоят оғир йиллар эди. Интернат-техникумда Ойбек сингари яшаб, таҳсил кўрган болаларга эрталаб қора нону олма чой тегар, зиқна директор қолда турган шакарни «иқтисод!» деб егизмас эди. Дарсдан сўнг талабалар курмакли оқшоқ гурунчдан тайёрланган таомларни суюниб ошар, кечқурунлари эса ҳамиша мошхўрда билан сийланар эдилар. Лекин бу таомлар тўйимли бўлмас, шунга қарамай, талабалар овқатдан кейин сабоққа киришар, математика, физика фанларидан берилган масалаларни ечиб бўлганларидан кейин адабиёт билан шуғулланишга, шеър ўқишга ўтар эдилар.

Ойбек ўша талабалик йилларини эслаб, «Адабиёт, тил дарсларини ғоят севардим, турли шоирларнинг инқилобий шеърларини дафтар-дафтар қилиб кучириб олар, завқ билан доимо ўқиб юрардим», «Хаёл дарёси кенг эди менда. Уқтин-ўқтин, ўзимча машқ қилиб, битта-яримта шеър ёзиб ҳам кўярдим. Хотирамда бор, илк шеърим техникумнинг «Тонг юлдузи» деган деворий газетасида чиқди. Кейин шу газетга ўзим масъул муҳаррир бўлдим. Секин-секин республика газеталарида шеърларим босила бошлади», деб ёзган.

Ойбек бундай сўзларни айтганда, инқилоб тўғрисида, рус адабиётининг ҳаётбахш таъсири тўғрисида оғиз тўлдириб гапириш одат тусига кирган эди. Шунинг учун ҳам у турли шоирларнинг инқилобий шеърларини дафтар-дафтар кучирганлигига урғу берган. Аслида, бу инқилобий шеърлар турк шоирлари қаламига мансуб асарлар эди.

Ойбек 1966 йилда таржимон А. Наумов билан қилган суҳбатида бу ҳақда қуйидаги сўзларни айтган:

«Янги турк поэзиясининг асарлари мени илк марта лирик соддалик йўлида изланишга ўргатди. Мен турк поэзияси билан техникумнинг студенти бўлган йилларимда танишдим. Уша пайтда Бокуда Яҳё Камол, Ризо Тавфиқ, Абдулҳақ Ҳомид ва бошқа бир неча турк шоирларининг асарлари нашр қилинганди. Бу асарлар менинг ҳам қўлимга тушиб қолди. Булар ҳозир ҳам менда сақланади. Яқинда уларни қайтадан варақларканман, илк марта таъсирланганимни кўз олдимга келтирдим».

Ойбек тилга олган шеърлар турк жадид шоирларининг ижоди маҳсули эди. Улар Шарқ мумтоз адабиёти намуналаридан фарқли ўлароқ содда тил билан ёзилган ва, энг муҳими, рафлат уйқусида ётган туркий халқларни миллий уйғонишга даъват этган асарлар эди. Шунинг учун ҳам улар Ойбек сингари ёшлар онгига катта таъсир ўтказди ва улар бадий онгининг шаклланишига ёрдам берди.

Ойбекнинг бизга етиб келган дастлабки шеъри «Чолғу товуши» деб аталади. 1922 йилда ёзилган бу шеърда шоир қуёш нури тушмаган, тепасини қалин булутлар қоплаган қоп-қоронғи ўрмонни тасвирлайди. Эрта тонг бўлишига қарамай, на шабада эсар, на қушлар сайрарди. Бундай, нохуш манзарадан ҳайрон бўлган лирик қаҳрамон: «Гўзал ўрмон, нечун бундоғ бўлган?» деб ўрмонни сўроққа тутар экан, узоқдан мунгли чолғу овози эшитилади:

*Танларимни жимирлатди, оҳ... ярамга туз сенди.
Бу ёқимли, миллий чолғу, миллий куй
Ичимдаги қайғу, алам ўтлари
Жўшқин уриб, учқун каби учийди,—*

дейди лирик қаҳрамон. Чолғунинг мунгли овози кўп ўтмай, «Ётма, ўғлон, уйғон, кўз оч, ухлама!» деган сўзлар билан ўчади.

Ойбек «Намуна» мактаби ва «Навой» техникумида таҳсил кўрган йилларида бу илм масканларида турк муаллимлари ва Туркияда ўқиб қайтган Шоҳид Эсон каби маърифат дарғалари сабоқ берар эдилар. Улар талабаларда туғилиб келаётган «қизил салтанат»га қарши кайфиятни, миллий ғурур туйғусини ўстиришга, ёшларнинг кўзини очишга, мустамлака кишанларидан холи бўлган мустақил давлатни барпо этиш учун курашга сафарбар этишга интилар эдилар. Ойбекнинг юқори-

да тилга олинган шеърли ҳам ана шу заминда майдонга келди.

Ойбекнинг ижод йўли тўғрисида муфассал сўз юртиш шарт эмас. Фақат шу нарсани айтиш билангина чекланиш мумкин: ўз ижодини шоир сифатида бошлаган Ойбек 1926 йилда «Туйғулар» шеърли тўпламини нашр этгач, ўзбек матбуотида Чўлпон ва чўлпончиликка қарши бошланган кураш натижасида соф лирик шеърлар яратишдан «гражданлик ғоялари билан йўғрилган» шеърлар ёзишга ўтди. Давр ва унинг етакчи мафкураси шоирни шунга мажбур этди. Айни пайтда у шеърли олами торлик қилаётганини сезиб, наср соҳасида ҳам қалам тебрата бошлади. У жами тўрт роман, уч қисса, 17 та дoston, бир опера либреттоси ва бир киносценарий яратди. Бундан ташқари, талайгина илмий рисола ва адабий-танқидий ҳамда публицистик мақолалар ёзди: антик адабиётдан то ҳозирги жаҳон адабиёти намуналари бўлган асарларни таржима қилиб, ўзбек маданиятини бойитди. Унинг адабий ва илмий мероси йигирма жилдан иборат «Мукамал асарлар тўплами» да тўла нашр этилган. Бу ноёб нашрдан ўрин олган аксар асарлар адибнинг ўзбек адабиёти ва маданияти тараққиётига қўшган бебаҳо ҳиссасидир.

5

Ойбекнинг адабий ижоди мавзу ва ғоялар оламига кўра ниҳоятда кенг ва ранг-барангдир. У ёзувчи сифатида Маҳмуд Торобий қўзғолонидан тортиб то урушдан кейинги тикланиш йилларига қадар бўлган ўзбек халқи тарихининг жуда кўп саҳифаларини бадий жонлантиришга эришди. Адиб ўзбек халқи тарихини ўрганар ва унинг энг муҳим саҳифаларини бадий мужассамлантириш иштиёқида яшар экан, Алишер Навоий сиймоси қудратли бир оҳанграбо сингари уни ўз бағрига тортиди.

Ойбек ўзининг Навоий яшаган даврга эътибор қаратиши ва улў шоир сиймосини бадий гавдалантириши тўғрисида сўзлаб, бундай ёзган: «Ўз халқимнинг тақдири ҳақида ўйлаб юриб, менда янгидан-янги темалар турилди. Болалигимданоқ асарларини севиб ўқиганим ўзбек халқининг улў классик шоири Алишер Навоий ҳақида асар ёзишни кўпдан бери орзу қилардим. Улў инсонпарвар инсон образи ўрта аср тўни қоронғилигини ертувчи ёруғ машъал каби менинг хаёлимни эгаллаб олди. Мен аввало «Навоий» поэмасини ёздим. Навоий

образи менинг кўпгина лирик шеърларимда ҳам гавдаланди.

Ниҳоят, «Навой» романини ёзишга тутиндим».

Ойбек давом этиб, яна ёзади:

«Буюк шоир Навой ҳақида материалларни 1928 йилдан йиға бошлаганман, шоирнинг улмас асарларини ва унинг даврини ўрганиб, Навойнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида талай тарихий асарлар ҳам ёздим».

Ойбек Навой яшаган тарихий даврни ўрганар экан, XV аср ўзбек халқи тарихида олтин давр эканлигини тушунди ва бунинг боисини Амир Темур асос солган темурийлар салтанатининг XIV—XV асрларда гуллаб-яшнаганлигида ҳамда жаҳон маданиятига Навойдек улуғ сиймони етказиб берганида кўрди.

«Ўзбек классик поэзиясининг мазмуни ва бадий форма жиҳатидан баланд чўққиси, уни жаҳон адабиёти лазинасига қўшилишга сазовор ўлмас асарлар яратган даври — XV аср, — деб ёзди у. — Бу давр маданияти ва адабиёти Темур ва темурийлар империяси даврига тўғри келади. Темур сиёсат саҳнасига чиқиши олдида Урта Осиё сиёсий бир анархия даврини кечирарди. Чингизодалар, чигатойодаларнинг ҳокимияти заифлашган, мамлакатда хонлар, феодалларнинг ўзаро тўхтовсиз урушлари, таловлар, халқ оммасини, ҳатто айрим феодал гуруҳларининг кучли норозилигига сабабчи бўлганди. Қув, ақлли, ташкилотчи, жасур Темур мавжуд шароитдан ғоят моҳирона фойдаланди. Мамлакатни бирлаштириш, осойишта ҳаётни таъмин этиш, хўжаликни ривожлантириш, ҳақсизлик ва ўзбошимчаликларни йўқотиш ва ҳоказо ғоялари билан ўзи учун таянч кучларни тўплаб, узоқ курашлардан сўнг ҳокимиятни қўлга олди. Оқсоқ лашкарбоши учун Урта Осиё чегаралари тор туюлди. Савдо аҳли учун тинч йўллар, бозорлар керак эди... Темур катта-кичик, лекин ҳамма вақт ғолибона юришлари орқасида буюк империя тузди».

Алишер Навой ана шу буюк салтанатнинг маданият бобида етишган самараси эди.

Темур эккан ана шу санъат ва адабиёт дарахти секин-аста илдиз отиб, яшил шох-шаббалар чиқариб, дастлабки меваларини бера бошлади. Ниҳоят, XV асрнинг иккинчи ярмида шу дарахт Алишер Навой деган энг лаззатли, энг хуштаъм ва кўркам мевасини берди.

Навой Ойбек талқини ва тасвирида фақат темурийлар даврининг буюк меваси эмас, балки, айни пайтда ўзбек халқига хос маънавий юксаклик ва ижодий зако-

ватнинг жонли тимсоли ҳамдир. Шунинг учун ҳам у ўз ҳаётининг турли давларида Навоий сиймосига янги-янги нуқталардан туриб, янги-янги бадий вазифалардан келиб чиқиб, мурожаат этди.

6

1937 йил майида Москвада ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги бўлиб ўтган. Бошқа йирик шоир ва ёзувчилар сингари Ойбек ҳам ўзбек маданиятининг айна шу маъракасида иштирок этган. Аммо ҳар қандай шароитда ҳам ижодга бирламчи аҳамият берган Ойбек тантанали кечалар ва учрашувларда қатнашиш билангина чекланиб қолмай, «қизил салтанат»нинг солиқ пойтахтида «Навоий» дostonини ёзган.

*Асрларга элтиб хаёлни,
Баъзан ёрқин кўраман чолни...*

Дostonнинг бу дебоча сатрларини ўқиган китобхон ўша кезларда Навоий сиймоси Ойбек хаёлини доимо банд этиб, уни ижодга ундаганини, дostonнинг шу тарзда дунёга келганини тасаввур этиши қийин эмас.

Бу дoston қанчалик латиф ва гўзал бўлмасин, барибир у «Навоий» романини яратиш йўлидаги уриниш эди. Навоий ва у яшаган давр ҳақидаги барча тарихий адабиёт билан яқиндан таниш бўлган, «юрса-турса ҳамиша Навоийни ўйлаган», «унинг маънодор, ақлли кўзлари, хушфеъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок, улуг қалбини ҳис этган» адиб романни урушнинг дастлабки йилларида, қиш фаслида, совуқ хонада, жинчироқнинг титроқ шуъласида ёзди.

«Навоий» романи ўзбек адабиётининг дурдоналаридан бири сифатида ҳар бир ўзбек хонадонига кириб борди, кўпгина хорижий тилларга таржима этилди; мана эллик йил бўлдики, у ҳамон севилиб ўқиб келинади.

Ойбек ўз романини яратар экан, ғоявий ва бадий ниятига кўра, икки нарсани четлаб ўтган. Биринчиси — Навоийнинг инсон ва шоир сифатидаги шаклланиш босқичини. (Навоий романга тайёр қахрамон сифатида, эл-юрт назарига тушган шоир сифатида кириб келган). Иккинчиси — улуг шоирнинг, Фарҳод ва Ширинлар, Лайли ва Мажнунлар сиймосини яратган ижодкорнинг севгисини. (У ўз романини тарих ҳужжатлари ва замондошлар хотираларига асосланган ҳолда ёзгани учун

Навой ҳаётининг бу номаълум ва қоронғи саҳифасига назар ташлашни муносиб топмаган. Тарихий манбаларда эса улўғ шоирнинг шахсий ҳаёти, севгиси тарихи хусусида бирор маълумот берилмаган.)

Ана шу икки масала туфайли Ойбек сўнгги кунларига қадар ўзини китобхон олдида қарздор деб ҳис қилди. Сўнгги йиллари яқинлашгани сари шу икки масала борасида ўз сўзини қолдириб кетишга ошиқди. 1968 йил мартида, вафотидан атиги уч ой олдин, ўзбек халқ афсонаси асосида «Гули ва Навоий» достонини ёзиб тугаллади. Тахминан худди шу даврда у Навоийнинг болалик кезларини ёритувчи қисса устида иш олиб борди.

«Совет Ўзбекистони» газетасининг 1966 йил 6 февраль сонида Алишер Навоий туғилган куннинг 525 йиллиги муносабати билан «Бола Алишер» қиссасининг дастлабки лавҳаси газетхонлар эътиборига ҳавола этилди. Бу парчага илова қилинган таҳририят сўзида Ойбекнинг «Навоийнинг болалик ва ёшлик чоғларини акс эттирадиган «Бола Алишер» деган қиссани тугатиш олдида» тургани айтилган. Адибнинг вафотига қадар бу қиссадан бошқа бирор парчанинг эълон қилинмаганини эътиборга олсак, унинг тахминан 1965 йилда бошлангани ва 1968 йилга қадар ёзилгани ойдин бўлади.

Шак-шубҳасиз, ёш китобхон сермахсул адибнинг «Бола Алишер» қиссасини нима учун ваъда қилинган 1966 йилда ёзиб тугатмаганлиги билан қизиқиши мумкин. Гап шундаки, 1951 йил 16 апрелда миясига қон қуйилиши орқасида Ойбек оғир хасталикка чалинган эди. У узоқ давом этган даволанишдан кейин ўзини хийла дуруст ҳис этган бўлса-да, сўнгги кунларига қадар мустақил, бошқаларнинг кўмагисиз ёзиши қийин кечган. У хасталик пайтида ёзган қарийб барча асарларини рафикаси Зарифахонимга, баъзан-баъзан қизи Гўлранг, келини Хулқарга айтиб турган. Улар хизмат ё ўқишда эканликларида адибда ижод этиш имконияти бўлмаган. Қолаверса, у фақат қисқа муддат давомидагина ишлаши мумкин эди. Шу сабаб унинг ўша йилларда ёзган қатор асарларининг қоғозга тушиши қийин кечган. Айрим асарларининг ойбекона юксакликда бўлмай қолганининг сабаби ҳам шундадир.

«Бола Алишер» биринчи марта тўла ҳолда Ойбек вафотидан кейин, 1974 йилда «Гулистон» журналида «Алишернинг ёшлиги» номи билан чоп этилди. Қиссада тўрт ёшли Алишернинг болалик кезлари тасвирлангани ва унинг адиб ҳаётлик пайтида эълон қилинган парчаси

«Бола Алишер» деб аталгани учун шу номни тиклашни лозим топдик. Назаримизда, «Бола Алишер» деган сарлавҳада соф ойбекона оҳанг ва ойбекона руҳ бор.

Хулласи калом, ушбу қиссанинг вужудга келиш тарихи шундан иборат.

Ойбек олтмиш ёшга тўлиши муносабати билан ўз ҳаёт йўлини қайта назардан ўтказиб, бу йўлнинг машаққатли томонларини файласуф шоир сўзи билан мунаввар этиш, улардан фалсафий хулосалар чиқаришга уринди. Унинг ўша кезларда Умар Ҳайёмга эргашиб ёзган рубойлари орасида бундай тўртлик ҳам бор:

*Тарих сўқмоқлари изимдан чўтир,
Ҳар бир хок шивирлар: «Бир лаҳза ўтир!»
«Қушлар тили» пири — юракда тилак,
Излаймен марварид — қўлимда элак.*

«Қушлар тили» Алишер Навоийнинг «Лисон ут-тайр» асари эканлигини ёш китобхонлар билсалар керак. Ойбек бутун умри давомида уни — улуғ шоирни ўзига пир билиб, тарих сўқмоқлари оша унинг мўътабар изларини қидирди. Унинг ҳаётини болалик чоғларидан то сўнгги дамларига қадар кўз олдимизда тиклаб, ўз дostonлари, романи ва қиссасини яратди. Ойбек яратган бу навоийнома унинг авлодларга қолдирган бадийй васиятидир.

1995 йилда Ойбек туғилган кунга 90 йил тўлади. Адиб ана шу умрнинг атиги 63 йилини биз билан бирга кечирди. 1968 йилнинг 1 июлида Ойбек юраги зарблари тўхташи билан унинг иккинчи, узоқ ва бахтли ҳаёти бошланган. Унинг абадият оламида кечувчи бу ҳаёти, Муса болалигида мафтун бўлган оймома сингари, нур сочади.

Бу унинг ўлмас асарларидан, уларда тасвирланган Навоий сингари буюк сиймолардан, уларда куйланган юксак инсоний туйғулардан таралажак нурдир.

Бу Ойбек нуридир.

НАИМ ҚАРИМОВ

Ўзбек тилида

Адабий-бадиий нашр

ОЎБЕК

БОЛА АЛИШЕР

Қисса

Рассом Л. Башарова
Расмлар муҳаррири У. Солиҳов
Тех. муҳаррир Л. Толочко
Мусаҳҳиҳ Ш. Соатова

ИБ 0561

Босмахонага берилди 18.10.94. Босишга рухсат этилди 12.01.95. Бичими 84×108¹/₃₂. Шартли босма табоғи 4,2. Шартли кр. отг. 4,62. Нашр табоғи 4,08. Буюртма № 4431. Нусхаси 30 000. Баҳоси келишилган нархда.

«Чулпон» нашриёти Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30 уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди. 700002, Тошкент, Соғбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.